

HORÁNYI KÁROLY

SZABÓ LŐRINC MINT A MAGYARORSZÁG SEGÉDSZERKESZTŐJE
ÉS AZ ÚJ SZELLEMI FRONT*
(Első közlemény)

1. Mikes Lajos, Az Est-lapok irodalmi szerkesztője a Centrál kávéház asztalánál egy alkalommal Tóth Árpád és Szabó Lőrinc társaságában megemlítette, hogy Miklós Andor, a lap tulajdonosa átszervezi Az Est szerkesztőségét, és gyorsíró munkatársakra van szüksége. Szabó Lőrinc, mivel kiváló gyorsíró volt, élt a lehetőséggel, és 1921. augusztus 1-jén a lap belső munkatársa lett. Ezzel rendszeres jövedelemhez jutott az addig leginkább csak alkalmi műfordításokból élő költő. Tóth Árpád pedig egy hónappal később került a szerkesztőség kötelékébe.¹

Az Est-lapoknak nevezett egyesülés nem sokkal korábban nyerte el végleges formáját. Az Est Lapkiadó Részvénytársaság akkor már három újságot foglalt magában: a Pesti Naplót, mely reggel, Az Estet, mely délben és a Magyarországot, mely pedig késő délután jelent meg. A Részvénytársasághoz tartozott még a legnagyobb és legkorszerűbb magyar nyomdaüzem és az egyik legtekintélyesebb, patinás könyvkiadó vállalat, az Athenaeum. A konszern alapítója és tulajdonosa Miklós Andor volt, aki Szabó Lőrinc számára – Seress László, Az Est főmunkatársa és közgazdasági rovatának vezetője mellett – magát a kapitalizmust személyesítette meg.² Miklós apja még árverési ügynök volt, ő maga pedig már 15 éves korában nyomdai kifutófiúként kezdett el dolgozni. 1903-ban hirdetési ügynök lett a Pesti Naplónál, majd a lap közgazdasági rovatának munkatársává, végül vezetőjévé vált, és ez a beosztása jelentette későbbi karrierjének lehetőségét. Miklós Andor ebben a pozíciójában tett szert azokra az ismeretségekre, kapcsolatokra, melyek később olyannyira gyümölcsözőkké váltak számára. Megalapította Az Estet, melynek első száma 1910. április 15-én, pénteken egy órakor jelent meg, az akkori szokás szerint másnap, április 16-i keltezéssel. Ez lett az első korszerű, amerikai rendszerű

* A tanulmány egy tervezett, Szabó Lőrinc pályájával foglalkozó nagyobb monográfia része. Elkészültét az OTKA K 60.204 számú pályázat támogatta. Köszönettel tartozom Kabdebó Lórántnak, amiért figyelemmel kísérte és kontrollálta munkámat.

¹ Lásd NAGY István, *A költő és a gyorsírás: Interjú Szabó Lőrincsel*, Diák Gyorsíróvilág, 1935. ápr., 13–15; SCHELKEN Pálma, *A költő és a gyorsírás. Látogatás Szabó Lőrincnél, a költőnél, a gyorsírónál: Interjú Szabó Lőrincsel*, Gyorsírók Lapja, 1957. szept., 162–163; a két interjú kötetben: SZABÓ Lőrinc, *Vallomások: Naplók, beszélgetések, levelek*, s. a. r. HORÁNYI Károly, KABDEBÓ Lóránt, Bp., Osiris, 2008 (a továbbiakban: SZABÓ, *Vallomások*), 112–115, 623–625.

² SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság: Bizalmas adatok és megjegyzések*, s. a. r. KISS Katalin, LENGYEL TÓTH Krisztina, Bp., Osiris, 2001 (a továbbiakban: SZABÓ, *Vers és valóság*), 19.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

bulvárlap Magyarországon. Hírszolgálatára gyors és pontos volt. Ez az akkori legnagyobb példányszámban megjelenő s ugyanakkor legolvasottabb napilap volt az alapja a nem sokkal később kialakuló legnagyobb hazai sajtókonzernnek.

1917 decemberében választották Miklós Andort az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. elnökévé, miután a társasággal történő pereskedése után nagymennyiségű Athenaeum-részvényhez jutott. 1919. január 15-én a Magyarország Napilap Rt. részvény-többlete is az övé lett, így a Magyarország is negyedszázados múlt után Az Est-lapok érdekkörébe ment át. A Pesti Napló, melyet 1917-ben Hatvany Lajos vásárolt meg, s azután hangsúlyozottan baloldali polgári radikális szellemben szerkesztett, a forradalmak után gyakorlatilag gazdátlan maradt. Hatvany emigrált, s Miklós ingyen hozzájuthatott, mivel a lap fennmaradásának egyetlen esélye akkor az volt, ha beolvad Az Est Lapkiadó Rt.-be.³

Amikor Szabó Lőrinc Az Est szerkesztőségébe került, már egy éve összeállt a Miklós Andor tulajdonában lévő konzern. Az Est volt a vezető hírlap. Mint bulvárlapban az informatív jellegű anyag volt domináns. Valamennyi hírvivő kitűnő volt, elsőrangú közgazdasági hírszolgálatokkal rendelkezett, ugyanakkor publicisztikája nem volt jelentős, az irodalom kezdetben mint szórakoztató lektűr volt jelen a hírfej, krocki, tárca, irodalmi riportázs műfajában. Szabó Lőrinc feladata kezdetben a telefonhírek lejegyzése volt, de nem sokkal később olvasószerkesztőként foglalkoztatták, vagyis mint újságíró csak alkalmanként dolgozott.

Az Est-lapokba írott későbbi cikkeinek jelentős része irodalmi kritika. Könyvek recenziálásán kívül pedig időnként ő írta Az Est színházi kritikáit is. Az Est-lapok kritikai életéről szemléletes képet adott egy, majd 1929-ben írott, Várkonyi Nándornak szóló levelében, felvilágosítva arról, milyen lehetőségei vannak arra nézve, hogy könyvről valamiféle ismertetés jelenjen meg Az Estben: „Az lehet, sőt valószínű, hogy egyes emberek ismerik a könyvet, azonban a döntés, a végső ízcsonálás itt egyes-egyedül Miklós Andor dolga. Mint mindenkit, őt is lehet befolyásolni bizonyos mértékig. S én azt szeretném, ha ezt a befolyásolást ön végezné vagy inkább végeztetné el. Könyvekről, egészen jelentéktelen notícók kivételével, ma a sajtó túlnyomó nagy része csak akkor ír, ha a kiadó a kritika által lefoglalt helyet a lapban megfizeti, mint a hirdetésekét szokás. Ez alól a szokás-törvény alól csak az a lap kivétel, amelyik nem fontos annyira a kiadónak, publicitási szempontból, hogy fizessen neki. S írnak néha még azért, mert a szerzőnek van valami munkatársi szerepe a lapnál; de ilyen esetben csak akkor, ha nem üzleti vállalkozásról van szó, hanem valami önköltségű verseskönyvről vagy egyéb idealizmusról. Az Est-lapok nagy Babits- vagy Móricz-, Heltai- vagy Szomory-kritikáit szintén megfizeti az Athenaeum. Minden független az író személyétől és értékétől: arról van csak szó, hogy a kiadónak érdemes-e hirdetni vagy nem... oly rettentő erős a klikkrendszer, hogy

³ *Negyven év: A „Magyarország” története Magyarország történelmében*, Magyarország, 1934. márc. 15. Az Est-lapok történetével kapcsolatban lásd: *Az Est-lapok: Repertórium (1920–1924)*, összeáll. PESTI Ernő, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1982; *Az Est*, 1935. ápr. 15., a 25 éves jubileumi szám melléklete; LENGYEL Géza, *Magyar újságmágnások*, Bp., 1963; BÁNÁTI Ágnes, SÁNDOR Dénes, *A százszentendős Athenaeum 1868–1968*, Bp., Akadémiai, 1969; MAGYAR Pál, *Az Est-lapok születése és halála*, Új Tükör, 1979. nov. 25.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évi évfolyam 3. szám

a tisztességes embereket is akaratlanul klikkbe tömöríti a többi klikk, s tisztességeseknek még ezt a kényszerű klikk-látszatot is ki kell valahogy védeniük.”⁴

A kritikákon kívül jó néhány riportot, útirajzot és interjút készített még ezekben az években. Ezek közül kiemelkedik Rákosi Jenővel folytatott beszélgetése, mely Az Est 1922. november 1-i számában jelent meg. Az interjú tematikája, hangneme, a benne kifejtett és ütköztetett elvek, a kérdezői módszer sok mindent elárul Szabó Lőrinc „irodalompolitikai” helyzetéről. Mint ahogyan Kabdebó Lóránt megállapította, az interjú készítésekor hármasként igyekezett megfelelni. Egyrészt tiszteletben tartotta Az Est-lapok irodalompolitikáját, melynek kialakítói, különbséget téve a jobboldal jelentős személyiségei között, igyekeztek megnyerni maguknak a konszolidációs törekvések mellett állókat. Ugyanakkor nem adta fel „nyugatos” elveit sem, vállalva Ady példáját. Végül kialakuló vitájuk során Rákosit mint kiváló kritikus ellenfelet állította be, akivel szemben ugyanakkor az új generáció nevében is megfogalmazhatja egy modernebb értelmezésű individuális szabadságnak a programját, ezzel hozzájárulva az új generáció elismertetéséhez, és egyben megfélemlelve Mikes Lajos irodalmi célkitűzéseinek. Később, amikor 1923-ban Mikes elkezdte Miklós Andor megbízásából a három újság irodalmi rovatát szervezni, Az Est-lapok a költő Szabó Lőrincnek is fórumává vált, mivel nem sokkal korábban megvált a Nyugattól, személyes indítékból, elsősorban Osvát Ernő szerkesztői eljárása miatt.⁵ Miklós Andor valójában azért kezdeményezte az irodalmi rovat megteremtését, hogy egy új profil kialakításával az akkori inflációs áremelést el-
lensúlyozza olvasói számára, és így a konkurenciával szemben előnyre tehesen szert.⁶ Mikes szerkesztői tevékenysége pedig publikációs-kereseti lehetőséget biztosított a Nyugat „alapító atyáinak”, többek között Móricznak, Krúdynak, Szomorynak, és mintegy összefogta az 1900 körül született új generációt. Az Est-lapok irodalmi rovatában rendszeresen jelentkezett többek közt Erdélyi József, Kodolányi János, Pap Károly, Fodor József, Illés Endre és Sárközi György.

1926. július 1-jén végkielégítéssel elbocsátották Szabó Lőrincet Az Est szerkesztőségéből egy, az egész konszert érintő, általános, leépítéssel járó átszervezés során. Az Est-lapoktól többek között ekkor távozott Barabás Lóránt, a Pesti Napló és a Magyarország színházi rovatvezetője és Lakatos László, a Magyarország szerkesztője is. A hivatalos felmondólevelével szövege azt támasztja alá, hogy az elbocsátás oka az új pengő beveze-

⁴ Szabó Lőrinc 1929. febr. 10-i levele Várkonyi Nándornak = SZABÓ Lőrinc, *Napló, levelek, cikkek*, összeáll. KABDEBÓ Lóránt, Bp., Szépirodalmi, 1974 (a továbbiakban: SZABÓ, *Napló, levelek, cikkek*), 189–190; VÁRKONYI Nándor, *Pergő évek*, Bp., Magvető, 1976, 321–325.

⁵ Szabó Lőrinc a lappal való szakítást azzal indokolta, hogy az Osvátot köszöntő, jubileumi számban megjelenő versét Osvát átjavitotta. A vers *Csendes esti ének – Osvát Ernőnek* címmel a Nyugat 1923. jún. 16-i, 11–12. számában (I, 813) jelent meg. Szembenállását a Nyugattal elmélyítette még Babits Mihály cikke, melynek több kitétele negatívan illette őt. (BABITS Mihály, *Könyvről könyvre. Fiatalok: Válasz Sárközi Györgynek*, Nyugat, 1924, I, 160–166.) Babitshoz fűződő viszonyának megromlásáról, illetve a Nyugattal való kapcsolatának megszakadásáról lásd SZABÓ, *Vers és valóság*, 305–307.

⁶ Lásd KABDEBÓ Lóránt, *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*, Bp., Szépirodalmi, 1970 (a továbbiakban: KABDEBÓ 1970), 178–180.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXIII. évfolyam 3. szám

tését kísérő általános takarékosági hullám.⁷ Azonban a felmondás okait teljes bizonyossággal feltárni nem lehet.⁸ Az elbocsátás nyomán kialakult helyzetet felemásnak tarhták Az Est-lapok vezetői is, és maga az intézkedés nem vezetett teljes szakításra. Amikor Szabó Lőrinc állás híján ismét írásából kényszerült megélni, akkor Miklós Andor újságjai rendszeresen közölték tárcáit, útirajzait, kritikáit és költeményeit. Az írói függetlenség pedig megérlelte benne egy irodalmi folyóirat alapításának szándékát, ami találkozott hasonló korú íróitársainak vágyával, elképzelésével. Amint az Komlós Aladár és Fodor József emlékezéseiből is kiderül, már korábban is elő-előkerült egy generációs irodalmi lap alapításának a kérdése. Mondhatni, magától értetődő volt, hogy az új lap szerkesztője Szabó Lőrinc legyen. Alkalmassá tette erre redakcióbeli tapasztalata, jártassága, szervezői képessége és nem utolsósorban Mikes Lajos támogatása, aki mintegy Az Est-lapok irodalmi rovata megteremtését illető elképzeléseinek egyenes folytatását láthatta ebben a revüben. 1926 vége felé elkezdődik a kéziratok és az előfizetők gyűjtése. Az új lap neve Pandora lett. Az első szám 1927 februárjában látott napvilágot. A megjelenés alkalmából Az Estben egy nagyobb, Szabó Lőrincsel készült interjú is olvasható volt.⁹ A havi folyóirat hat számot ért meg (az utolsó, 5–6. szám már összevontan készült). Munkatársai voltak többek között: Bálint György, Erdélyi József, Fenyő László, Hevesi András, Fodor József, Ignotus Pál, Illés Endre, Kodolányi János, Komor András, Komlós Aladár, Pap Károly, Márai Sándor, Molnár Ákos és Sárközi György. A közre-

⁷ Szabó Lőrinc hagyatékában megtalálható a felmondólevél: MTA Könyvtárának Kézirattára (a továbbiakban: MTAKK), Ms 2278/13. A leépítésekkel kapcsolatos hírlapi tudósítás: *Lakatos László, Kárpáti Aurél, Szilágyi Géza, Szabó Lőrinc, Barabás Lóránt és még vagy negyven író és újságíró az Est-lapok B-listáján*, Új Magyarország, 1926. júl. 1.

⁸ Szabó Lőrinc az *Operába indul az autó* c. verse – mely a Pesti Napló 1926. ápr. 11-i számában jelent meg – keletkezésének körülményeit visszaidézve megjegyezte, hogy a költeményben szereplő színésznőt mindenki Gombaszögi Fridával, Miklós Andor feleségével azonosította, az ő megtámadását olvasta ki a szövegből, és feltételezték, hogy emiatt mondtak fel neki. Lásd SZABÓ, *Vers és valóság*, 44. E feltetésnek azonban némileg ellene mond, hogy Miklós Andor még ez év decemberében, mintegy kompenzációként megvásárolta Rippl-Rónai Józsefnek Szabó Lőrincről készített pasztelljét, s azt a költőnek ajándékozta. Elképzelhető, hogy a kérdéshez adalék Szabó Lőrinc közvetlen főnökének, Salusinszky Imrénének, akkor Az Est felelős szerkesztőjének egy 1925. febr. 25-i levele, melyben megrója a munkaidő be nem tartása miatt. „Miután az ismételt figyelmeztetésemnek fogamatja nem volt, ez úton utoljára figyelmeztetem, hogy amennyiben holnaptól, szombattól kezdve naponta rendes időben, vagyis reggel kilenc órakor nem jelenik meg a szerkesztőségben, minden felmondási igényének figyelembevétele nélkül a vállalat kötelékéből Önt elbocsátom” – tette még hozzá. (MTAKK, Ms 2278/7.) *Az utolsó perc a vigasz előtt* c. költeményében örökölte meg a felmondás élményét. A vershez fűzött magyarázatában felidézte az elbocsátása baráti visszhangját és körülményeit: „Mikor 1926-ban Az Estnél nekem felmondtak, noha Mikesnek a veje voltam, amin sokan külön elbámultak, akkor körülbelül másfél évig rendszeres alkalmaztatásom nem volt. Versek és kisebb-nagyobb cikkeket azonban Az Estbe és a napilapokba írtam. Körülbelül egy év múlva a főszerkesztő (Miklós Andor) újra meghívott a lapjaihoz. Felmondásom naivabb vidéki barátaim közt nagy felháborodást keltett; pl. Kardos Pál Debrecenből úgy minősítette az esetet, hogy »ilyen botrányos dolog nem történt azóta, hogy a debreceni kollégium Csokonait kicsapta«. Sebestyén Arnold vezérigazgató a felmondással egyidejűleg egy nagy irodai Yost írógépet adott nekem, hogy »legyen munkaeszközöm a kenyérkeresethez«. [...] A három szerkesztőségéből akkor egyszerre mintegy 90–100 alkalmazottat raktak ki.” SZABÓ, *Vers és valóság*, 49–50.

⁹ *Ma jelenik meg a Pandora, Szabó Lőrinc havilapja*, Az Est, 1927. febr. 24.; kötetben: SZABÓ, *Vallomások*, 90–91. A Pandora címlapján a datálás: 1927. febr. 25.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2006. évfolyam 3. szám

működők szándéka szerint nem szépirodalmi anyagában hozott újat a folyóirat. Szabó Lőrinc mint szerkesztő elsősorban a lap kritikai profiljának megszervezésére összpontosított. Pesti baráti-ismeretségi körén túl megújította kapcsolatát debreceni iskolatársaival, Gulyás Pállal, Kardos Pállal, Kardos Lászlóval, munkatársnak megnyerte Szerb Antalt, Németh Lászlót, Németh Antalt, későbbi munkaadóját, a Nemzeti Színház leendő igazgatóját és Várkonyi Nándort. A szigorú esztétikai igényesség mellett a munkatársak kritikai hozzáállásában szerepet játszott a tárgyalt mű társadalmi vonatkozása és általános eszmei jelentősége. Példa erre Kodolányinak Mussolini *Válogatott beszédeiről* közzölt értékelése, Kosztolányi *Édes Annájáról* írott kritikája vagy Szabó Lőrinc elemzése Babits *Halálfiái* című regényéről.

Kabdebó Lóránt hívta fel a figyelmet arra, hogy Szabó Lőrinc későbbi pályájának szempontjából milyen különös jelentőséggel bír Zilahy Lajos drámájáról írott kritikája, a *Magyar sors és Fehér szarvas*, mely legalább annyira politikus publicisztika, mint irodalmi bírálat.¹⁰ Ennek okát maga a kritikus is megfogalmazta: „Zilahy darabjában kor és egyetemesség van: az egyéni lélekrajz kivétel a jelenre, s tömegeket akar mozgatni: tehát tett, irodalmi és társadalmi értelemben, s jó alkalom elmondani egyet-mást, ami hozzátartozik e darab gondolatköréhez.”

Kiemelkedő társadalmi eseményt jelentett Zilahy *Fehér szarvas* című darabjának 1927. márciusi premierje, melyet maga Horthy Miklós kormányzó is megtisztelt jelenlétével. A színmű főszereplőjét Zilahy a testvérbátyjáról mintázta, illetve annak családja ihlette a darab fő alakjait. Apa és fia drámájának ábrázolásában az előremutatás szándékával és a munkálkodás melletti, „élni kell” meggyőződésével nézett szembe a dzsentris illúziókkal, illetve a Trianon után kialakult történelmi helyzettel.

A darab kapcsán Szabó Lőrinc az egyes társadalmi osztályok, rétegek közötti tisztázás igényét hangsúlyozta mint legfontosabbat a hazai társadalom életében. A jobboldalon a közönség és a különféle fórumok egyaránt a fajvédelem romantikus mozgalmanak fájdalmas bukása után a hivatalosság pártolásával az összebékülés eszméjét hangoztatják, „holott összebékülésről szó sem lehet társadalmunkban, csak tisztázásról, közös érdekről, praktikus alapú megértésről, praktikussági okokból kierőszakolt együttműködésről és türelemről” – állapította meg. Itt is jelentkezett már az a szemlélete, mely a politikai-társadalmi folyamatokban nem érzelkel mást, mint az érdekeknek fizikai-biológiai következetességgel érvényesülő egymásra hatását, illetve annak összjátékát. Arra figyelmeztetett, hogy a társadalom életében rendkívül fontos a tisztázás. A tisztázáshoz pedig őszinteség kell, magát az őszinteséget pedig nem annyira morális jellegű készítés hívja elő szerinte, hanem az elemi érdek. A tisztázás igényével fellépő célszerű realpolitikának a jelenlétére utalt például az a tény, hogy több zsidó író foglalkozik zsidóság–magyarság problémáival, és maga Zilahy darabjának megszületése is erre utal. Azonban nem érezte eléggé mélynek ezt a feltárási vágyat Zilahyban, megjegyezte: „alapjában véve milyen

¹⁰ SZABÓ Lőrinc, *Magyar sors és Fehér szarvas*, Pandora, 1927/3, 129–133; kötetben: SZABÓ Lőrinc, *Magyar sors és Fehér szarvas: Válogatott prózai írások*, szerk. BOGNÁR József, Bp., Magyar Fórum Kiadó, 1994, 18–24; KABDEBÓ Lóránt, *Szabó Lőrinc „pere”*, Bp., Argumentum, 2006 (a továbbiakban: KABDEBÓ 2006), 96–100.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2006. évi évfolyam 3. szám

veszélytelen, mennyire újságíró ez az őszinteség”. Kifogásolta, hogy a szerző a magyarság problémáit mennyire csak a dzsentri problémaival azonosította, és ezáltal a keresztény-konzervatív úri középosztálynak bókolt; nemzetisége pedig mennyire nem egyetemes. De azáltal, hogy mégiscsak szembefordul valamennyire a közízléssel, és a magyarság harcosának képzeletét magától, magában hordozza a lehetőségét annak a felszabadulásnak, mely szükséges az igazán jelentős és nemzeti íróvá váláshoz. Ebben a véleményében jelentkezik e tanulmány egyik, Szabó Lőrinc pályáján továbbmutató jelentősége. Ahogyan Kabdebó Lóránt megállapította: azáltal, hogy az osztársadalmi látásmódnak és egyfajta népi-nemzeti baloldalnak akarta megnyerni Zilahyt, szinte előrerajzolta a Magyarország majdani szerkesztőjét, a lapnál leendő felettesét, a később egy szociológiai mozgalmat elindítani akaró író és a Márciusi Frontban utóbb aktívan résztvevőt.¹¹ Más kérdés, hogy visszatekintve a későbbi történelekből kibontakozó kép némely vonatkozásában azért kétségesen viszonyul az 1928-ban előrevetítetthez. Az írás másik jelentősége, hogy némiképp megelőlegezte a nyolc év múlva, a Zilahy által meghirdetett Új Szellemi Front támogatásaként írott „*Jobb*” és „*bal*” és a *reformok* című cikkét, mivel már e helyen is érzékelhető, mennyire nem elégtették ki már ekkor sem Szabó Lőrincet a hagyományos jobb- és baloldali kategóriák, vagyis kétséges volt számára, hogy ez a felosztás addigi formájában, tartalmában fenntartható-e. Feltette a kérdést: „De melyik baloldal?! Hol a baloldal? Hol van az emberi gondolatok feléne mozgási szabadsága? Zsidók volnának a magyar baloldal?” És ezután éppen a zsidóság szerepének fényében válik kérdésessé a hagyományos jobb- és baloldali különbségtevés: „Hiszen a zsidó a megértésre jelentős határig hajlamosabb, mint a konzervatív-keresztény szellemiség, de ezen a határon túl túlnyomó többségében ösztönösebb ellensége a szocialista gondolatnak, mint a jobboldal. Érdek-ellensége a szociáldemokráciának, amelyhez rokonszenve csak a demokráciának öt egyéni-anyagi fejlődésében még jobban fölcsabadító határvonaláig kapcsolja, s érzelmi ellenlábas a keresztény nagykapitalizmusnak, amelynek államrendjéhez viszont elszakíthatatlanul hozzáfűzik életérdekei.” Azt az igazi baloldalt, mely Magyarország hét-nyolcmillió szegény embere felé tekint, még nem létezőnek, csak lehetőségnek tekintette. Megjegyezte: „Erről a baloldaltól azt mondtam, hogy nincs meg, legalább is politikai értelemben aktuálisan nem a baloldalon áll (ami különben is csak címke, s eltolható), hanem nevelése, neveletlensége, képzelődései, vágyai, elnyomottsága, kényszerúségei, hiúsága s bizonyára még nagyon sok, reálisabban is megfogalmazható ok miatt, érdeke ellenére, s öntudatlanul [...] olyan politikai-társadalmi síkokba rétegződött föl, amelyek magasabbak és jobboldalibbak, mintsem, hogy számára igazság és valóság lehessenek.” Nyolc évvel később már nem próbálkozott a jobb- és baloldal fogalmának a megújításával, mivel azok addigra teljességgel diszkreditálódtak számára, és a politikai felosztás alapjaként az egész magyar társadalmat érintő reformszándékhoz való viszonyt tette meg.

Félévi működés után megszűnt a Pandora. Komlós Aladár így összegezte a kezdeményezés jelentőségét: „A nemzedékek első átfogó jelentkezése volt a lap, a munkatársak

¹¹ KABDEBÓ 2006, 95.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

kiválogatásában a szerkesztőt semmiféle előítélet nem korlátozta, csak a tehetség és valami ösztönösen érzett nemzedéki rokonság szempontja vezette. Programot nem adott, mert a lap nem teória, hanem természetes fejlődés eredményeként alakult. Egyik célja volt azonban példát adni Babitsnak az öntömjénezést kerülő lapszerkesztésre.”¹² A lap megszűnéséhez talán éppen az is hozzájárult, hogy munkatársai alapvetően nemzedéki alapon szerveződtek. Szabó Lőrincnek – akárcsak apósának, Mikes Lajosnak, aki Az Est-lapok irodalmi rovatának megteremtésével együtt szóhoz jutatta az 1900 körül született írókat, mintegy frontot alkotva – az volt a meggyőződése, hogy ez a nemzedék, a nemzedékiségen túl, hordoz magában valami szellemi-egzisztenciális kohéziós erőt. Mikes e generáció tagjairól megállapította: „tagjait közös célok és közös eszmék kapcsai fűzik egybe”.¹³ Szabó Lőrinc pedig azt nyilatkozta a lapalapítást megelőzően: „A mai új generáció szintén nem jár irodalmi uniformisban, de – hacsak a közösséget keressük – közösségük nagyobb és mélyebb: az említett öt-hat fiatal közül mindegyik egyformán egy nagy általános, egészséges, súlyos, komoly emberi művészetben dolgozik...”¹⁴ Azonban mindaz, ami ezt a nemzedéket összekötötte, önmagában kevés volt egy folyóirat életben tartására, s lehetséges, hogy maguk a lap munkatársai is elsősorban fórumnak, s nem egy közös szellemi műhelynek tartották a Pandorát. Amint egymás közösségét sem keresték, ugyanúgy elszigetelődtek az érdektelenség okán a közönségtől is. A nemzedék-társ Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetében* éppen azt kifogásolta, hogy ez az írói generáció nem úgy lép fel, mint egy új nemzedék szokott, új mondanivalókkal, új formákkal, és szerinte a húszas éveknek csak beérkezettjei vannak. Az általánosság szintjén megállapította: „Történeke ugyan kísérletek, minden évben számos új fiatal folyóirat indul meg, de rövidesen meg is szűnik, mert nemcsak a közönséget nem érdekli, hanem saját munkatársait sem.”¹⁵ A nemzedék valójában majd akkor szerveződik meg, amikor a társadalmi helyzet alakulása egyértelmű és határozott válaszokat kér tagjaitól. A nép, a társadalom felől érkezett kérdések, illetve a válaszadás csoportokat képező közös kényszere szervezi majd e generáció gondolkodóit különféle táborokba. Így alakul meg később az Új Szellemi Front mozgalma, a Válasz, illetve velük szemben a Szép Szó.

Szabó Lőrinc még a Pandora működésének az évében, 1927-ben került vissza Az Est-lapokhoz, október 15-től a Pesti Napló munkatársa lett. Ahhoz, hogy megint a konzern alkalmazottjává vált, feltehetően hozzájárult Mikes Lajoshoz fűződő családi kapcsolata, illetve feleségének, Mikes leányának a közbenjárása érdekében.¹⁶ Egy év múlva a Magyarország szerkesztőségébe került, ugyanakkor továbbra is megmaradt a Pesti Napló munkatársának. Nem sokkal a Magyarországhoz kerülése után egy 1928. november 12-i,

¹² KOMLÓS Aladár, *A „második nemzedék” útja*, It, 1969, 572.

¹³ Idézi: KABDEBŐ 1970, 6. jegyzetben i. m., 492.

¹⁴ *Az írók nyilatkozatai: Szabó Lőrinc*, Magyarország, 1924. jún. 29.; kötetben: SZABÓ, *Napló, levelek, cikkek*, 27; SZABÓ Lőrinc: *Könyvek és emberek az életben*, szerk. STEINERT Ágota, Bp., Magvető, 1984 (a továbbiakban: SZABÓ, *Könyvek és emberek*), 580; *Az élet érdekel, minden megnyilvánulásában* címmel a *Vallomások* kötetben, 77.

¹⁵ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Révai, 1946, 511.

¹⁶ Szabó Lőrincné Miklós Andorhoz írott 1927. júl. 1-i levele feltehetően nem volt hatástalan. MTAKK, Ms 2284/85.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXIII. évfolyam 3. szám

Magyar Eleknek, a Magyarország főszerkesztőjének írott levelében elbocsátását kérte. Őszintén feltárta indokait, felmondása okaként feleségével megromlott érzelmi viszonyát jelölte meg, mely lehetetlenné teszi apósával, aki egyben kollégája is, a munkatársi együttműködést.¹⁷ A felmondását végül is nem fogadták el. A szerkesztőség tagja maradt egészen 1945-ig.

2. 1933. december 2-án meghalt Miklós Andor. „A társulat néhai elnökének intézkedése értelmében” Az Est-konzernhez tartozó összes vállalatok vezetését a főörökös, özv. Miklós Andorné Gombaszögi Frida¹⁸ mellett Salusinszky Imre¹⁹ és dr. Vadnai Béla²⁰ vette át.²¹ Végrendeletének végrehajtásával dr. Salusinszky Gyulát, a vállalat jogtanácsosát bízták meg.

Az 1934-es év a Magyarország átszervezésével kezdődött, s ez az átalakulás jelentős változást idézett elő Szabó Lőrinc szerkesztőségi munkájában, publicisztikai és közéleti tevékenységében. Mivel a lap átalakulása együtt járt írói generációjának minden korábbi mértéket felülmúló polarizálódásával, ő maga is állást akart foglalni, és ezt követően fordult jobban a politikai, társadalmi kérdések felé: lapszerkesztői munkájával is az akkori reformfolyamatok érvényesülését kívánta szolgálni.

A lap átszervezésével kapcsolatban először egy rövid megjegyzést tett barátjának, Kardos Lászlónak írott január 23-i levelében: „Nálunk újság: Zilahy lesz február 1-től a »M-g« szerkesztője, Földi elmegy.”²² Valószínű, hogy az átalakulásban ekkor még nem annyira Zilahy kinevezése volt a fontos számára, mint inkább Földi Mihály elkerülése a szerkesztőségből, akivel ekkorra meglehetősen megromlott a viszonya. Kardoshoz írott következő, február 4-i levelében már bizakodó, várakozásokkal volt a változások nyomán megnyíló lehetőségek iránt: „A lapnál csakugyan megtörtént a változás, Zilahy elsején beállt. Kiderült, hogy szimpatizálunk. Földi két hétig még marad, azután visszaszorul a Naplóba. Bizonyos gyűlölségek enyhítéséül szükségét látják egy mérsékelt kompromisszumnak, amely jó dolgokkal is biztatna, valami közeledésnek (vagy közele-

¹⁷ MTAKK, Ms 2278/15.

¹⁸ Gombaszögi Frida (1890–1961) színésznő, Gombaszögi Ella testvére. 1916-tól a Vígszínház tagja, de többször vendég szerepelt más fővárosi színházakban is. Második férje volt Miklós Andor, akinek halála után visszavonult a színpadtól. 1945-től újra a Vígszínházban és a Nemzeti Színházban, majd 1951–52-ben Pécsen működött.

¹⁹ Salusinszky Imre (1883–1946) újságíró, szerkesztő. Jogi tanulmányokat végzett. 1902-től a Magyar Szó munkatársa, majd a Budapest politikai rovatvezetője. 1910-től, megindulásától Az Est szerkesztőségének tagja, előbb helyettes, majd felelős szerkesztője; ő építette ki a lap tudósítói hálózatát. 1933-tól Az Est-lapok főszerkesztője.

²⁰ Vadnai Béla (1894–1943) az első világháború után kormánybiztos, majd 1922-től a Pénzügyügyi Központ helyettes igazgatója lett, s e minőségében tíz éven át szerkesztette a Központ kiadványait. 1934-től Az Est-lapok, illetve az Athenaeum Rt. vezérigazgatója.

²¹ Lásd BÁNÁTI-SÁNDOR, 3. jegyzetben *i. m.*, 157. A szerzők által megadott hivatkozás: Athenaeum üzemi levéltár, közgyűlési jegyzőkönyvek, 490. sz., 1934. jan. 18.

²² Szabó Lőrinc Kardos Lászlónak 1934. januárjában és februárjában írott levelei = SZABÓ, *Napló, levelek, cikkek*, 223–226; KABDEBÓ 2006, 102.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

dés mutatásának) a magyar radikalizmus és ifjúság felé. Ebből jó is jöhetne ki, ismered Zsilinszkyék magyar politikáját, ilyesmi felé látszik hajlani Zilahy. De még minden kavarog, a szabad cselekedetekbe beleszól a közönség, amelyre a lap támaszkodik, a lényegnek a közeljövőben kell eldőlnie. Én remélem, olyan emberek és eszmék mellett is lehet majd valamicskét sikra szállni, amelyeket az adott helyzetben te és Pali is szeretettel nézhettek.” Hasonlóképpen kommentálta a lap jellegének és szerkesztőségének várható változását Szabó Lőrinc közeli barátja, a megújuló Magyarország leendő munkatársa, Illyés Gyula Fülep Lajoshoz írott 1934. február 26-i levelében: „A Magyarországot március elején átveszi Zilahy, nemzetvédő programmal.²³ (Földi bukófélben, a hitközség – érezvén a veszélyt – pénzét hajlandó magyar-mentő vállalkozásokba fektetni.) A lap munkatársai Szabó Lőrinc, Kodolányi, Zsilinszky, Féja, mindenki, akinek keblében hű magyar szív dobog. A program egyik fő-főpontja a Dunántúl elnémetesedésének megállítás, telepítés stb. stb. Szóval igen hasonló ahhoz, amit te is, én is vallhatunk, s mit te annyiszor féltettél a zsurnalizmustól. Én kíváncsian várom, mi lesz belőle, s kívánom, hogy sikerüljön a terv. Az emberek lelkesek, kitűnők.”²⁴

Az új szerkesztő, Zilahy Lajos írói pályáját a világháborút követő jelentkezésétől kezdve egészen a második világháborút követő időszakig töretlen népszerűség jellemezte, minden hivatalos elismerést megkapott: Corvin koszorút, Kisfaludy Társaság-beli, illetve akadémiai tagságot stb. Kitűnően szerkesztett, líraian érzelmes, anekdotázó cselekményvezetésű regényeiben arányosan vegyítette a diszkrét erotikát az úri középosztály biedermeier nosztalgiáival, melankolikus színeket felvillantva; társadalomrajza pedig leginkább ártalmatlanná szelídített társadalmi tanulságokat hordozott. Jelentős sikereket ért el mint színpadi szerző és mint filmes: saját regényeiből készített filmadaptációi az 1945 előtti tömegkultúra emblematisztikus darabjai. Ami politikai nézeteit illeti: egyrészt meghatározó volt számára a nemzeti liberális szemléletnek az a sajátos jellege, mely szülőföldjének, a Partiumnak az úri középosztályát jellemezte. Ehhez hozzájárult a gyorsan polgárosodó Nagyvárad miliőjének hatása, a polgári és nemesi érdekeknek sajátos egymásba játszása. Ebben a liberalizmusban volt készség a társadalmi folyamatoknak egy szélesebb perspektívából való szemléletére, érzékenység a társadalmi ellentmondásokra. Ez a hazuról hozott szabadelvűség elegyedett felfogásában az angolszász demokratikus politikai hagyományokkal, mivel nagyra becsülte az angol és amerikai kultúrát. Nyugati útjai során szerzett benyomásai a magyarországi állapotok elmaradottsága felé terelték a figyelmét. A harmincas évek elején intenzívebbé vált közéleti tevékenysége, ez azonban nem a hagyományos politikai szerepvállalást jelentette. Nem lépett be politikai pártba, nem akart képviselőséget szerezni, nem vett részt meghatározott ideológiájú tömörülés tevékenységében. Nézete szerint az ország demokratizálódása és a fejlettebb európai országokhoz való felzárkózása elsősorban a demokratikus jellegű változtatásokra

²³ Valójában már február elejétől a szerkesztőségben dolgozott Zilahy, de a Magyarország márc. 4-i számát jegyezte első alkalommal szerkesztőként.

²⁴ *Fülep Lajos levelezése, III, 1931–1938*, szerk., a jegyzeteket és a mutatókat összeáll. F. CSANAK Dóra, Bp., MTA Könyvtára–MTA Művészettörténeti Kutató Intézete, 1995 (a továbbiakban: *Fülep lev. III*), 323–324. Az elvek említett hasonlatossága ellenére Fülep nem adott cikket a megújult Magyarországnak.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2006. évfolyam 3. szám

hajlandóságot mutató politikai vezetők és a magyar szellemi elit széleskörű összefogásával valósítható meg. Egy „literary gentleman” volt, akinek személyes kapcsolatai a társadalom széles köréből kerültek ki. Ha politikai pártnak nem is volt tagja, de Szász Károlyhoz, Pekár Gyulához, Herczeg Ferenchez vagy Csathó Kálmánhoz hasonlóan több személyes, nem ritkán baráti kapcsolat fűzte a hatalom felső köreihez, mivel sikeresen ambicionálta a jelentős társadalmi presztízzsel bíró ismeretségek kiépítését, ápolta ezeket, és ugyanakkor a politikusoknak mindig is megvolt az a sznob készletük, hogy baráti jellegű nexusban legyenek a szellemi élet közismert alakjaival. Zilahyt elégedettséggel tölthette el a hatalom csúcán lévők érdeklődése személye és munkássága iránt. Társadalmi helyzete egyfajta közvetítő szerepre predesztinálta, amelyet szeretett volna még inkább kiteljesíteni. Ez az igény motiválta hírlapírói és szerkesztői működését. Ezt a közvetítő szerepet elősegítette az is, hogy az úri középosztályból származott, jól ismerte a polgárság, a kispolgárság világát, de a parasztság helyzetéről is voltak fogalmai. Hogy ezt a szerepvállalást mennyire befolyásolta a szociális részvét, a nemzeti érzés, illetve mennyire a szerepvállalás önmagáért való vágya, a hiúság, nehezen állapítható meg.

Szabó Lőrincnek Zilahyval való kapcsolata korábban ellentmondásos volt.²⁵ Ismeretes Zilahy két levele, melyben számon kéri Szabó Lőrinctől a kritikai hitelességet. Az első, 1923. szeptember 17-i keltezésű levélben arról értesíti a költőt, hogy tudomására jutott Szabó Lőrincnek egy „előkelő művésztársaságban” tett megjegyzése, miszerint nem írt volna elismerő kritikát *A jégcsap* című bohózatáról, ha nem lennének kollégák Az Est-lapoknál, és a cikk mondandója, ennek a nyilatkozatnak a fényében sérti az alkotói önértetét. A másik, pársoros datálatlan üzenet, melyben személyes találkozást kér Szabó Lőrinctől, a közöttük lévő differenciák tisztázására, feltehetően ehhez a kínos ügyszökhöz kapcsolódik, és ez idő tájt íródott.²⁶ Később a költő megírta a Pandora számára a már idézett felemás kritikáját Zilahy *Fehér szarvas* című darabjáról. 1934 februárjának elején még kétséges lehetett Szabó Lőrinc számára, hogy személyes kapcsolatuk jellege miképpen alakul majd. Ehhez a bizonytalansághoz hozzájárulhatott az is, hogy Szabó Lőrinc lojális volt Magyar Elekhez, aki az átszervezés során korábbi szerepét elveszítette, bár mint felelős szerkesztő továbbra is jegyezte a lapot.²⁷ Különös fintora a sorsnak, hogy némiképpen és groteszk módon beteljesült a költő *Öreg barátaimhoz* című versének jóslata, melyet valójában feletteséhez, egyben mentorához írt 1932-ben;²⁸ miszerint

²⁵ Zilahy Lajos és Szabó Lőrinc kapcsolatáról lásd még KABDEBŐ Lóránt, *Zilahy Lajos és Szabó Lőrinc*, Új Írás, 1991/10, 84–91; kötetben: *A lélek nem aludt ki: Tisztelgés Zilahy Lajos születésének századik évfordulóján*, szerk. BIHARI József, Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1991, 71–85; közölve még más címmel: *Szabó Lőrinc a Zilahy Lajos szerkesztette Magyarországnál* = KABDEBŐ 2006, 90–121.

²⁶ Közölte: KABDEBŐ 2006, 92–93.

²⁷ Magyar Elek nagy valószínűséggel 1934. febr. 8-ra datálható levelében írta Szabó Lőrincnek: „Természetesen semmiféle áldozatot nem fogadhatok el Tőled. Két kézzel kapj az öledbe pottyant nagy álláson. Arra is kérek, hogy a Zilahyt bejelentő közleménybe mégse foglalj be a nevemet, mert nem akarom, hogy a felsőbb-ség kihúzza s újabb piszkot szórjon reám.” MTAKK, Ms 4684/28.

²⁸ A vershez fűzött kommentárjában nyilatkozta: „Ekkor a Magyarország szerkesztőségében dolgoztam, Magyar Elek főszerkesztő mellett. Őt »többesszámitottam« meg az *Öreg barátaimhoz* címben. Kitűnő, de

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

az idő drasztikusan túlhaladja az idősebbek liberálkonzervatív szemléletét, és a történetek valójában őt fogják igazolni. Négy nappal később arról tudósított, hogy Bajcsy-Zsilinszky hetilapjának, a népi íróknak is fórumot biztosító Szabadságnak fontos írói az átszerveződő laphoz szerződnek: „Nagyban készül az átszervezés, itt lesz nálunk Kodolányi, Féja Géza, Zsilinszky mint cikkíró (Friedrich helyett). Nagyon érdekes »egyeztető« radikális társaság, óriási fordulat a Magyarországnál. Támogassátok, ha lehet.” Kardos Pálhoz írott, február 8-i levelét olvasva már zavartalanul lelkesnek mutatkozik. Ebben megkérte barátját, hogy mint a debreceni Ady Társaság vezetőségi tagja, szervezzenek egy irodalmi estet, mely a Magyarország munkatársainak már mint egy írói-szellemi csoportosulásnak teremtené bemutatkozási lehetőséget.

A Magyarországnál bekövetkezett fordulat nemcsak szellemi értelemben volt jelentős a számára, a redakcióban is jobb beosztást kapott, olvasószekesztőből segédszekesztővé vált, később – alkalmasint Zilahyt helyettesítve – a lapot is ő irányította. Hogy miképpen látta és értékelte ennek az átszervezésnek mögöttes mozgatóit, azt a politikai közeget, melyben ez az átalakulás megtörténhetett, nem lehet pontosan megállapítani, az ezzel kapcsolatos ismert írásos megjegyzései másfelől is tudott tényeket rögzítenek csak.

A lap jellegének, feladatának kialakulásában Zilahy Lajos és mellette Szabó Lőrinc tevékenységének volt meghatározó szerepe. A Magyarország profiljának a megteremtésére, működésének keretére pedig befolyással volt kettejük, de még inkább Az Est-lapok konzsernje vezetésének Gömbös Gyula miniszterelnökhöz fűződő viszonya.

A Magyarország átalakulásakor Gömbös már másfél éve volt miniszterelnök. 1932 tavaszától kapott egyre nagyobb szerepet a politikai életben. Politikai tekintélyének növekedéséhez az is hozzájárult, hogy az 1931. augusztus 24-én megalakult, Károlyi Gyula vezette kormány tehetetlensége miatt felébredt az igény egy újat ígérő és erőskezü kormányzat iránt. Ezért is szorgalmazta a jobboldal – benne a kormányzó Egységes Párt jobboldala is –, hogy Gömbös hatalomra kerüljön. Az 1932-es kormányváltás nem történt meg Bethlen István tudta nélkül. Kozma Miklós²⁹ 1932 februárjában lakására hívta meg „bizalmas” vendégeskedésre Gömböst meg feleségét, és jelezte, hogy vendége lesz még gróf Bethlen István, báró Apor Gábor és maga Zilahy Lajos is, aki Gömbösben komoly társadalmi reformert látott. Bethlen részvétele ezen a találkozón arra utalt, hogy nem ellenére készül a politikai hatalomátvétel.³⁰ Zilahy jelenléte pedig feltehetően azt is jelezte Gömbösnek, hogy élvezzi a politika körén kívüli társadalmi erők támogatását is.

akkor hozzám még túl konzervatív ember volt, morális és politikai nézeteink az én »bolsevik csökevényeim« miatt folyton ütköztek, néha drasztikusan.” SZABÓ, *Vers és valóság*, 72.

²⁹ Kozma Miklós jelentős résztvevője volt a szegedi ellenforradalmi tevékenységnek, a MOVE (Magyar Országos Véderő Egylet) mérvadó tisztje, vezetője a nemzeti hadsereg hírszerző részlegének, Horthy Miklós katonai irodájának katonapolitikai referense. 1922 októberétől a Magyar Távíratok Iroda, 1925-től a Telefonhíradó és Rádió elnöke volt, később, 1935. márc. 4-től 1937. febr. 3-ig a Gömbös-, majd a Darányi-kormány belügyminisztere; ő irányította az 1935-ös választásokat.

³⁰ Lásd GERGELY Jenő, *Gömbös Gyula: Politikai pályakép*, Bp., Vince, 2001 (a továbbiakban: GERGELY 2001), 210. A szerző a találkozót illetően Kozma Miklósnak az Országos Levéltárban őrzött irataira hivatkozik.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

Az 1932. október 1-jén megalakult első Gömbös-kormányt jórészt inkább Bethlenhez kötődő politikusok alkották, mivel a miniszterelnök felismerte, hogy a „birtokon belülré” jutás feltétele, hogy elfogadja a Bethlen-csoport személyi feltételeit. Feledve és feledtetve egykori fajvédő álláspontját igyekezett kiegyezni a gazdasági és a hatalmi elittel, ennek érdekében feladta a földreformmal kapcsolatos messzemenő elképzeléseit, és változtatott a zsidókérdéssel kapcsolatos nézetén. Az 1932. október 11-én tartott miniszterelnökségi bemutatkozás során kijelentette: „A zsidóságnak pedig nyíltan és őszintén azt mondom: revideáltam álláspontomat. A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppen úgy testvérnek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet.” A nagybirtokos elitet pedig azzal nyugtatta meg, hogy a mezőgazdasággal kapcsolatos reform terveinek kialakítása és megvalósítása során tekintettel lesz az általános szerves fejlődésre, és nem akarja felforgatni a birtokstruktúra egészét. Gergely Jenő, Gömbösről szóló monográfiájában megállapította: „esete is bizonyítéka annak, hogy Magyarországon 1945-ig nem lehetett törvényes alkotmányos úton hatalomra kerülni olyan programmal, amely a földreformot tartalmazta volna.”³¹ Gömbös a feszítő társadalmi problémákra nem egyszerre akart megoldást találni, és nem akarta megbontani az alkotmányos kereteket sem. Kormányba kerülésétől és miniszterelnökké választásától fogva programjában megváltoztak a preferenciák, a hangsúlyok jelentős mértékben eltolódtak; a nagy érdekcsoportok közötti kompromisszum, a nemzeti egység, a társadalmi megbékélés kívánalma került előtérbe.

Azokat a körülményeket, melyek között a Magyarország napilap új formációja létrejött, alapvetően az befolyásolta, hogy Gömbösnek – ha szabadulni akar a bethleni garnitúra nyomása alól – szüksége volt sajtóra, legalábbis minél több olyan orgánusra, mely nem ellenzéki, és felkelti a bizalmat, várakozást a gömbösi reformpolitika iránt. A két kormánypárti lap, a Budapesti Hírlap és a 8 Órai Újság irányultságában pedig továbbra is a kormányzó Egységes Párt vezetőjének, Bethlennek a befolyása érvényesült.

Miklós Andor hirtelen halála után Zilahy vált alkalmassá a lapbetiltásoktól tartó sajtókonzern és Gömbös közötti közvetítő szerepre. Zilahy visszatekintéséből kiderül, hogy Gömböst 1919-től ismerte, amikor az még a szegedi ellenforradalmi kormány honvédelmi államtitkára volt. Kapcsolatuk később szorosabbá vált, 1932-es amerikai útja után többször volt vendég Gömbös tétényi házában, ilyen alkalmakkor Roosevelt *Looking Forward* című könyvét fordította az angolul nem értő miniszterelnöknek.³² Miklós Andor özvegye, Gombaszögi Frida, neves színésznő megkérte Zilahyt, hogy hozzon létre egy találkozót közte és a miniszterelnök között. „Én csak annyit tudok – idézte fel az esetet Zilahy –, hogy Miklós Andor halála után riasztó híreket hordtak a parlamenti riporterek, hogy Gömbös be akarja tiltani Az Est-lapokat. Gombaszögi megkért, hogy vigyem fel Gömböshöz. Gömbös megrázta a fejét: »Ide ne jöjjön. Egy Gombaszögi Frida az én előszobámban nagy feltűnést csinálna. Hívd meg őt is, engem is magadhoz teára.« Így történt. Gombaszögi érkezett először, sógora, dr. László Ernő

³¹ GERGELY 2001, 229.

³² BENEDEK István, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal: Vita a népi irodalomról*, Új Látóhatár, 1959/4 (júl.–aug.) (a továbbiakban: BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*), 248–249.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évi C. évfolyam 3. szám

kíséretében. De úgy beszéltük meg, hogy sem ő, sem a feleségem nem fog mutatkozni. Amikor Gömbös belépett a szobába, Gombaszögi azt a hibát követte el, hogy felállt, pedig egy hölgy részéről az ő rangjában a felállás csak államfőnek jár. Gömbös hozzálépett és kezét csókolt a zsidó Gombaszögi Fridának. Lovagiasan viselkedett. Egy megrémült asszonyt, egy nagy magyar művésznőt jött megnyugtatni.”³³

Mindezek után némileg érthető Zilahy Lajos felkérése a szerkesztésre, és a lap jellegének a megváltozása is.³⁴ Lackó Miklós *Az Új Szellemi Front történetéhez* című tanulmányában megállapította: „A Magyarország szerkesztésében bekövetkezett fordulat nyilván a Gömbös és Az Est-konzern közötti – ha nem is formális, de tényleges, s nyilván közvetett – megállapodás eredménye; mindkét oldalról eléggé nagystílusú politikai elgondolás termékének tekinthető.”³⁵ Hasonlóképpen vélekedtek a korabeli szemtanúk is több oldalról. Ignotus Pál így kommentálta több évtized távolából Az Est-lapokon belül bekövetkezett változásokat: „A Gömbös-féle kultúrdimenzióknak másik aldimenziója a hivatalos ellenzéki sajtóba, nevezetesen Az Est-lapokba nyúlt. Miklós Andor halála után (mint Kovács Imre is megemlíti a visszaemlékezésében) a Vadnai család kezére került az Est-tröszt és az Athenaeum könyvkiadó irányítása. Ezzel kiveszett belőle az a bohémság, amit Miklós Andor személye még az őszirózsás forradalom előtti időkből fenntartott, de egyébként a lappolitika változatlan maradt: a Magyarországon jellegzetesen zsidónak számító mobil nagytőke gavalléros szabadelvűsége és mohó kacérkodása a szabadelvűség lélekharangjának kongatóival. Általában mindazzal, amivel saját jellegét leplezheti és ellensúlyozhatja.”³⁶ Féja Géza, aki a lap állandó cikkírója lett ekkor, valószínűsítette a miniszterelnökkel való megegyezést, s megjegyezte, ilyen tárgyalás nélkül komoly esemény a sajtóban és a politikában nem történhetett.³⁷ Kodolányi János, aki a Magyarország belső munkatársa, úgynevezett „ülő szerkesztő” lett az új redakció kialakításakor, kései emlékezéseiben több alkalommal kitért a sajtókonzern vezetői és Gömbös közötti alkura, illetve Zilahy közvetítő szerepére.³⁸ Sőt felidézte Bajcsy-Zsilinszky elméletét

³³ BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 251.

³⁴ Féja Géza kései emlékirataiban Zilahynak juttatja a kezdeményező szerepet, szerinte Gömbös külpolitikai céljainak a támogatása céljából fordult a konzern vezetőihez: „Zilahy közléseiből meggyőződtem, hogy Gömbös feltehetően a hitleri erőt egyensúlyozó szövetségeket keres. Kifelé diplomatái próbálkoztak elgondolása megvalósításával, de bévül ugyancsak meg akarta teremteni a magyar önvédelem vonalát. Ehhez természetesen napilap kellett. Zilahy Az Est-lapok vezéreire fordult, ők pillanatnyilag átérték, hogy miről van szó, és meghívták a Magyarország főszerkesztőjének.” Lásd FÉJA Géza, *Lapszélre*, Bp., Szépirodalmi, 1982 (a továbbiakban: FÉJA 1982), 262–263.

³⁵ LACKÓ Miklós, *Az Új Szellemi Front történetéhez* = L. M., *Sziget és külvilág: Válogatott tanulmányok*, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1996 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok) (a továbbiakban: LACKÓ 1996), 114.

³⁶ IGNOTUS Pál, *Népiség* = I. P., *Vissza az értelemhez*, szerk. BOZÓKI András, Bp., Hatodik Síp Alapítvány–Új Mandátum, 1997 (a továbbiakban: IGNOTUS P. 1997), 197; eredeti megjelenése: Új Látóhatár, 1959, 1–2. sz.

³⁷ FÉJA 1982, 112.

³⁸ KODOLÁNYI János, *Visszapillantó tükör: A Süllyedő világ befejező része*, Bp., Magvető, 1968 (a továbbiakban: KODOLÁNYI 1968), 356, 364, 403. Kodolányi visszatekintéseiben nagy teret szentelt annak az időszaknak, amikor a Magyarország belső munkatársa volt. Sajnos azonban a *Visszapillantó tükör* címmel összegyűjtött emlékezéseinek egy része, és elsősorban az, amely a Magyarországhoz kötődő időszakot idézi fel, sok

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

arról, hogy a nagytőke miért is támogatja a hagyományos nagybirtokrendszer ellen fellépő reformfolyamatokat, az úgynevezett népi politikát: „...a Gyáriparosok Szövetsége szívesen támogat olyan radikális parasztpolitikát, olyan lapot, amely a földreform híve. A gyárosok ugyanis mezőgazdasági gépeket akarnak elhelyezni, minél nagyobb számban és minél jobb kivitelben. Mármost, a bankok ugyanezért támogatnak minket és nemcsak minket, hanem téged is, Lajos – fordult Zilahyhoz – meg a Magyarországot, az egész Est-konzern, amely most népi politikát kíván folytatni, hogy a földreformot meg a hitbizományi rendszer megszűnését sikerüljön elérni, mert a bankok mennél több hitelt, mennél több befektetést kívánnak folyósítani. A mostani, túlnyomórészt nagybirtokoslatifundiumos világban ez nem lehetséges. A latifundiumok korszerűtlenek. Ezt mindnyájan tudjuk. Ha sikerülne radikális földreformot végrehajtani, mérhetetlen tőkét tudnának befektetni a bankok a megalakuló ezer meg százezer kisgazdaság alimentálásába, gépek vásárlásába, mindenféle szükséges és mellőzhetetlen investálásba. Képzeljük el ezeknek a horribilis összegeknek az éveken, évtizedeken át befolyó kamatait és kamatos kamatait! Persze, nem beszélve az árverésre kerülő – és ilyenformán a bankok kezébe ismét visszatérő – föld, állatállomány s miegyéb értékéről.”³⁹

A Gömbös Gyulával kötött valamiféle megegyezés létrejöttében a sajtókonzern vezetőit az új politikai jelleghez való alkalmazkodás vélt szükségessége is motiválhatta. Támogatásként Az Est-lapok hatókörébe kívánta vonni a társadalmi reformokat hangoztató, egyre nagyobb jelentőséggel bíró népi írói közösséget. Zilahy Lajos személye a szerkesztőség élén mind a konzern vezetősége, mind pedig Gömbös számára biztosíték lehetett arra vonatkozóan, hogy Az Est-lapok, illetve elsősorban a Magyarország köré szerveződő munkatársi gárda politizálása nem halad túl a gömbösi politika célkitűzésein olyannyira, hogy az már vállalhatatlanná és ellenzékivé válik, vagyis nem feszíti szét az adott politikai kereteket. Ugyanakkor a Magyarország átalakulása más tekintetben is előnyére szolgált Gömbösnek. Lackó Miklós írta már idézett tanulmányában: „...az újság orientációja alkalmas volt az új korszellem erejének a demonstrálására: íme, a zsidó nagyburzsoázia egyik fellegvára is elismeri a változások szükségességét.”⁴⁰

Az újjászervezett Magyarországot útjára indítandó, egy ünnepséget szerveztek a lapkonzern vezetői. Erre Kodolányi így emlékezett: „Vadnai Béla vezérigazgató meg Salusinszky Imre főszerkesztő az egész szerkesztőséget vendégül látta a New York éttermében. Bizakodó és baráti szónoklatok, pohárköszöntők hangzottak el akkor. Mindnyájan sikert kívántak nagy vállalkozásunkhoz a »népi« Magyarország megteremtésének mun-

pontatlanságot tartalmaz, mivel azt már a hatvanas években gyakorlatilag írásképtelenül, súlyos betegen mondta hangszalagra. Nem volt módjában adatait ellenőrizni, ugyanakkor az elhangzottakat nem kontrollálta egy, a korszakot ismerő szerkesztő.

³⁹ KODOLÁNYI 1968, 377. Kodolányi annak kapcsán idézte fel ezt az eszmefuttatást, hogy Fenyő Miksa 1934–35-ben kész volt támogatni a Magyarország vezető munkatársának, Zsilinszkynek a hetilapját, a Szabadságot. A politikus publicista pedig ekkor visszautasította a Gyáriparosok Országos Szövetsége titkárnak az ajánlatát. Az idézett gondolattal indokolta álláspontját, melyet később – legalábbis a vázolt tendencia teljesen negatív voltát illetően – némiképp revideálhatott, mivel egy 1937. okt. 31-i, a Szabadságban megjelent, *Földreform, iparosodás – vagy mindkettő?* című cikkében már egyetértőleg idézte Fenyő Miksát.

⁴⁰ LACKÓ 1996, 114.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 5. évfolyam 5. szám

kájához, és reményüket fejezték ki, hogy az új szerkesztés iránya maga mellé fogja állítani az ország legjobb koponyáit, lapunk népszerűsége meg fogja győzni a politikusokat is irányunk helyességéről, követeléseink reális voltáról.”⁴¹

Amint Szabó Lőrinc leveléből is kiderül, Zilahy február 1-jével került a laphoz, a nagyközönség számára ez azonban március 4-től vált nyilvánvalóvá, ekkor lehetett először a lap fejlécén az új főszerkesztő nevét látni, és ebben a számban jelent meg Zilahy *Írók fegyverbe!* címet viselő vezércikke.⁴² Patetikus hangnemben a magyarság halálos veszélyeztetettségére figyelmeztet, megnevezve a megcsönkített nemzet történelmi helyzetének tarthatatlanságát és a „magyar faj dunántúli aszályá”-t, vagyis a baranyai népességfogyást, az egykekérdést, mely színmagyar területek elnémetesedését eredményezi. Erre a veszélyre figyelmeztetett Kodolányi János és Fülep Lajos több írása, nyilatkozata, majd Illyés Gyula 1933 szeptemberében a Nyugatban megjelenő, nagy visszhangot kiváltó baranyai útirajza, a *Pusztulás*, melyet többen a népi mozgalom kezdetének is tartottak. A magyar segélykiáltásra süket társadalmi rétegeket veszi sorra, megnevezve az elszegényedett középosztályt, az egyházakat, a legitimista érzelmű nagybirtokos arisztokráciát és a politikai elitet, melynek színvonala példátlanul mélyre süllyedt a történelem során. Hiányolja a nemzet sorsáról való közös gondolkodást. Ezt követően az írók helyzetét jellemzi, mely a forradalmak során elszakadt a politikától, az irodalom befele fordult. Ez a folyamat Zilahy szerint megszakadni látszik: „1934 tavaszán egy új reformkor hívja fegyverbe a magyar irodalom szétszórt szellemcserejét.” Üdvözli az íróknak a társadalmi kérdések felé fordulását, ugyanakkor ebben a vezércikkben még azt hangsúlyozza, hogy az író „nem szolgálhat semmiféle pártot, semmiféle kormányt vagy kívülről álló politikai nagyságot”, vagyis „nem találkozhatik a politikával”. Pár nappal később a Magyarország vezércikkében ezt olvasni: „Tudjuk: a kormány lelkiismeretes emberekből áll. Tudjuk: ismerik országukat és népüket...”⁴³ Az egy hónap múlva megjelenő szerkesztőségi cikkben pedig ez áll: „Gömbös Gyula valamennyiünkben segítő kezekre és ebben az igazi nemzeti harcban hűséges katonákra talál.”⁴⁴

Valószínűleg egzisztenciális megfontolások is szerepet játszhattak abban, hogy Zilahy elvállalta a Magyarország irányítását. Kodolányi, aki ha nem is rokonszenvező, de karakteres képet rajzolt a lapszerkesztő Zilahyról, elsősorban az anyagi motivációt domborította ki: „Zilahy csinos, nőies arcú, szándékosan lompos, hanyag, kiszámítottan diákos férfi volt. Úgy viselkedett, mintha csak odavetve élné az életét, semmit sem tekintene túlságosan fontosnak. Szeretett úgy beszélgetni velünk, munkatársaival, mintha egy fészkalja volnánk, valójában pedig pontosan el tudta határolni magát tőlünk. Hanyag,

⁴¹ KODOLÁNYI 1968, 382.

⁴² Kötetben: *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932–1947*, vál., szerk., utószó NAGY SZ. Péter, Bp., Rákéta, 1990 (a továbbiakban: *Népi-urbánus vita...*), 54–55. Kodolányi Zilahyra emlékezve megjegyezte: „...szerette a katonai természetű hasonlatokat és jelzőket, pl., ha a nyomdában az ember a kézírata felől érdeklődött, visszakiáltotta: »Itt állok a lövészárokbán, forog a fejem a csatazajtól, azt sem tudom, hol vagyok.«” KODOLÁNYI 1968, 393.

⁴³ *Munkát!*, Magyarország, 1934. márc. 9.

⁴⁴ *Pusztuljon a hitványa?*, Magyarország, 1934. ápr. 10.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008. évi évfolyam 3. szám

megbízhatatlan szerkesztő volt. Megtörtént, hogy egyáltalán nem tette be a lábát a szerkesztőségbe napokig, sőt hetekig sem. Ilyenkor bizonyára afféle ügyeit intézte, amelyek sokkal több pénzt hoztak neki a konyhára, mint amennyit a lapnál keresett. Pedig mondanom sem kell, keresett jócskán. Főszerkesztői fizetése havi 2000 pengő volt. [...] Ugyanakkor én magam 170 pengő fizetéssel léptem be a laphoz.”⁴⁵

Azonban a Zilahy és Szabó Lőrinc vezette Magyarország egy addig ismeretlen arculatot jelentett az akkori napilapok kínálatában. Jellege jelentős mértékben megváltozott. Átala jutottak a népi írók nagyobb nyilvánossághoz, növekedett nézeteik hatása a közvéleményre, felgyorsult az a folyamat, melynek során a szellemi csoport fellépése nagyobb társadalmi visszhangot kelthetett. Egy szellemi mozgalom kereteit nyújtotta, mely később Zilahy cikke nyomán az Új Szellemi Front elnevezést kapta. Illyés Gyula, Féja Géza, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Kodolányi János cikkeit közölte a lap, mely a tekintetben ellenzékinek volt mondható, hogy gyakori németellenes megnyilvánulásai, többoldalú társadalmi reformkövetelése ellenérzéseket váltottak ki az akkori politikai elitben. Ezzel együtt ugyanakkor elevenen tartotta a várakozásokat a Gömbös-féle reformfolyamatok irányában. Kodolányi már mint a Magyarország belső munkatársa írta 1934. április 20-i, Fülep Lajoshoz szóló levelében: „Mert hogy a cselekvés immár el fog következni, abban nem kételkedem, aki ismerem a készülő terveket és a kormány szándékait.”⁴⁶

Mindjárt a március 4-i szám megjelenésekor nyilvánvalóvá vált, hogy valami teljesen új dolog kezdődik a megváltozott Magyarországgal. Mind a szerkesztésben, mind a publicisztikában, mind az egyes rovatok jellegének kialakításában egy másfajta felfogás érvényesült, jelentős részben szakítva az addigi zsurnaliszta gyakorlattal. Az első cikkeket olvasva rögtön érzékelhető volt az az őszinteségre való törekvés is, melyet Szabó Lőrinc nyolc évvel ezelőtti Pandora-beli kritikájában éppen Zilahy Lajos darabjával kapcsolatosan hiányolt. Egy olyan napilap született meg, melynek híreiben, publicisztikaiban az őszinteség már nem annyira – Szabó Lőrinc szavaival élve – „újságírók őszinteség”. Mintha csak a segédszerkesztőnek egykori – a mostani szerkesztővel szemben is közvetve megfogalmazott – programja valósulna meg. Ez a „tisztázás” célkitűzése, melyben ott a közös érdek felismertetésének, a praktikus alapú megértetésnek, a „végig-gondolás”-nak, a „problémakörüljárás”-nak, a „sebfölfedés”-nek a szándéka, akkor is, ha számolni kell azzal a ténnyel, hogy az egyes társadalmi rétegek, osztályok, ideológiai-politikai szerveződések közötti összefűzés teljességgel nem valósítható meg.⁴⁷

Az újság jelentőségét a népi írói törekvések felől Németh László így értékelte: „S a mozgalom, mintha neki is a válság csinált volna szelet, egyre több alkalmat kínált az áldozatra. Még február végén egy valódi napilap került a kezébe. Zilahy Lajos akkor vette át a *Pusztulással* megindult népmentés közlönyéül a Magyarországot. Hogy a magyar elem mi volt hazájában, azt egy jövő történész semmin sem mutathatja ki inkább, mint a háború utáni sajtónkon. Egyetlen újság sem volt, ahova a magyar író mint szelle-

⁴⁵ KODOLÁNYI 1968, 373–374.

⁴⁶ *Fülep lev. III*, 367–368.

⁴⁷ Lásd SZABÓ, *Magyar sors és Fehér szarvas*.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

mi otthonába kívánczhatott; egyetlen kolumna, ahol sorainak szégyenkeznie nem kellett a szomszédságért. Ilyen viszonyok közt a Magyarország meghódítása vívmány volt. Tizenöt év után egy rés, melyen át az új magyar problematika a művelődésen újságolvasást értő közönségre is rázúdulhatott. Hogy ez a rés inkább csak zsilip volt, melyet el lehetett zárni s szabályozni, azt persze azonnal láttuk. Nem a magyar olvasó vívta ki – hanem Az Est-lapok engedélyezték. S ha engedélyezték, okuk volt rá. A szerkesztő múltja és talentuma sem bátoríthatott túlságosan. A felsőbb tízezer kedvence, a pakfon-irodalom nagyvállalkozója – népmentő Az Est-lapoknál. Vezeklés lesz ez vagy konjunktúra? De Zilahy a Szabadság gárdáját vette maga köré: Illyés Gyula, Kerék Mihály, Féja Géza, Tamási Áron, Kodolányi János nevét olvashattuk igazi rotációs papíron. Föllállított a halhatatlan elv, hogy írónak és magyar embernek is szabad újságot csinálni. Akármilyen hibájukat tudtam és korholtam a folyóiratok szűk, laboratórium-világában, a sajtóban csak ujjongani tudtam nekik.”⁴⁸

Az új Magyarország elsősorban hazai történésekről tudósított: a belpolitikai cikkanyag, beleértve a publicisztikát sokkalta nagyobb volt. Kezdetben elsősorban magyar vonatkozású külpolitikai eseményekről adtak hírt, külpolitikai kérdésekkel inkább publicisztikák foglalkoztak, ezek közül kiemelkednek jelentőségükben Eckhardt Tibor és Bajcsy-Zsilinszky Endre írásai. Jelentős mértékben csökkent a bulvár hírek aránya is. Olyan új, állandóan jelentkező rovatok indultak el, mint *A gazdasági élet eseményei* vagy *A t. Ház!*. Az utóbbinak személyesebb hangvételű, színes, nagy írói plaszticitással megírt tudósításai Hunyady Sándortól származnak, akit általában kevésbé említenek, ha a Zilahy-féle Magyarország köré csoportosuló írókról van szó. Pedig cikkeinek kvalitásait és mennyiségét tekintve egyik legkiemelkedőbb publicistája a lapnak.⁴⁹ Rögtön az első számban Féja Géza jelentkező terjedelmesebb riporttal, mely a Hajdúságban, a szegényparasztság körében terjedő szektákat mutatja be. Bevezető szavaival látteleletét adta az akkori szegényparaszti vagy törpebirtokosi sorsnak: „A magyar város aligha tudja, hogy milyen veszedelmes mértékben növekedik a be nem vetett magyar föld. A magyar kiscgazdaság ijesztenően fejlődik: *visszafelé*. A parasztság ugyan néhány költőben, szervezőben és gondolkodó elmében nagyszerűen előretört, bebizonyította, hogy feltörekvő osztály, viszont a törpebirtokos és nincstelen réteg a pusztulás közvetlen szomszédságába jutott. Nemcsak gazdasági romlásról van itten szó, hanem egy belső eltorzulásról is.”⁵⁰ Néhány nappal később megjelenő újabb riportja már a Szeged környéki paraszti világot ábrázolta. Tápé bemutatásával felvillantotta a falusi és a szegedi világ ellentétét. Tápét elérte a magyar válság – állapította meg Féja. „Ha megüresedik egy hold föld, hárman-négyen veszik ki s embertelenül fölverik az árát. – Foszlik a keleti mese... S az

⁴⁸ NÉMETH László, *Tamí-évek = N. L., Homályból homályba: Életrajzi írások*, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1977 (a továbbiakban: NÉMETH 1977), I, 505–507.

⁴⁹ Hunyady Sándor és Szabó Lőrinc kapcsolatáról előadást tartott 2007. nov. 27-én a Kodolányi János Főiskolán, *A Szabó Lőrinc-életműkutatás jelene* címmel rendezett konferencián Palkó Klára.

⁵⁰ FÉJA Géza, *Összeroppant lelkek a Hajdúföldön*, Magyarország, 1934. márc. 4.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évi évfolyam 3. szám

éhség viaskodik a sötétséggel...⁵¹ Féja mindvégig meghatározó munkatársa volt a Magyarországnak. Riportjai, föld- és emberközeli publicisztikája hangsúlyosan képviselte a lap új reform- vagy úgynevezett népipolitika-párti irányultságát. A „népi politika” kifejezés – Szabó Zoltán szavaival – „akkor még nem növekvő értékű idegen valuta, hanem tisztos és szegény és magyar jámbor szándék volt kimondóinak ajkán, nem volt olyan értelmű, mint azóta, hogy belőle holt reformokat takaró lepel lett”.⁵² A március 7-i számban *Képek a Tiszántúlról* címmel D. Kocsis László cikksorozatát indította, mely a térség mindennapjairól, gondjairól, az ott élő parasztság helyzetéről, gazdasági életéről tudósított. A március 11-i számban Kodolányinak a dél-baranyai térség elnémetesedésével, az egyke kérdésével foglalkozó cikke jelent meg, mely már Fülep Lajosnak a kérdéssel kapcsolatos kutatásait is ismerteti. E cikkének végén programot fogalmazott meg: telepítés – vagyis az őslakosság által hátrahagyott házakba, földekre be kell telepíteni a Nyírség, a Hajdúság szegény és túlszaporodott lakosságának tömegeit –, elővételi jog a magyar paraszt számára és a legfontosabb az örökösödési törvény azonnali megváltoztatása, mert az egyke ott dül, ahol a kis földek felaprózódásától kell félni.⁵³ *Végig a pusztuló Dunántúlon* címmel indult április elején az az egyke gondját körbejáró cikksorozat, melynek első darabja Bajcsy-Zsilinszky Endrétől származik. Megszólaltatta Kiss Géza református lelkész, az Ormánságot bemutató nagyhatású mű későbbi szerzőjét és Fülep Lajost, mint a „kérdés kiváló bűvárját és ismerőjét”. S bedobta a köztudatba a tényt: a Duna-melléki színmagyar református egyházközségekben kevesebb gyerek születik évente, mint a száz évvel ezelőtti születések fele. A sorozat további darbjait már Kodolányi írta, s ezek az írások képezték majdani alapját az 1941-ben megjelenő *Baranyai utazás* című könyvének. Országos közfelháborodást és megmozdulást váltott ki az a cikk, mely Hidas református templomának bezárásáról tudósított. Ez alkalommal a település egyik hivatalos képviselője jutott szóhoz, s elmondta: az egyke kipusztította a magyarokat, s akkorra már egyetlen élő tagja sem volt a magyar református egyháznak abban a községben. A tudósításhoz egy vezércikk is kapcsolódott, majd a következő számokban is az esettel kapcsolatos publikációk, hírek jelentek meg. A május 29-i számban riport olvasható a bezárásra váró templom utolsó istentiszteletéről. A szerző az elnéptelenedésért egyértelműen a németiséget tette felelőssé: „A Kulturbund derekasan dolgozik a németiség érdekében, ládazámra jönnek a német könyvek és propagandáirások Hidasra. De kipusztult a magyarság mind egy szálíg a szomszédos községekben is, Zsibrikben, Ófaluban, Majoson” – írta. A kulcsátadásról szóló tudósítás nem nélkülözött meghatározó momentumokat: „Azután következett az utolsó úrvacsora, amelyet Sík Endre mórággyi lelkész osztott ki. Majd a legmegdöbbentőbb jelenet következett: Lombos Alfréd lelkész átadta a templom kulcsát a hidasi német ifjúsági egyletnek. A jövőben

⁵¹ FÉJA Géza, *Nincs Szegeden boszorkány? A város nem tudta civilizálni a tövében fekvő Tápét: Félórára a klinikától Anna Néni „orvosi” tekintély. Szeged történelmi hivatása*, Magyarország, 1934. márc. 10.

⁵² SZABÓ Zoltán, *A „Központi Gyűlöldé” (1941. március 2.) = Sz. Z., Szellemi honvédelem*, s. a. r. KENEDI János, Bp., Héttorony, 1994, 312.

⁵³ Lásd KODOLÁNYI János, *Veszélyben a Dunántúl: Német előretérés, pusztuló magyarság*, Magyarország, 1934. márc. 11.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004. évfolyam 3. szám

német kultúrház lesz a magyar templom helyén. Egy kikötése volt Lombos tiszteletesnek, az, hogy amikor ünnepi előadást rendeznek, a műsornak legalább egy száma magyar legyen, vagy legalább szólaljon meg a *Himnusz...*” A május 30-i szám már hírül adta: a kormány bizottságot állított fel annak kivizsgálására, mi is vezetett ahhoz, hogy egy község magyar lakossága fokról fokra szinte észrevétlenül ennyire kipusztuljon. Keresztes Fischer belügyminiszter a hidasi esettel kapcsolatban az egyke minden vonatkozásáról részletes jelentést kért. A június 2-i számból pedig azt lehetett megtudni, hogy diákok az éjszaka leple alatt leszerelték a hidasi templom harangjait, s azokat Budapestre szállították, a Kálvin téri templom elé.

A munkatársak figyelme elsősorban a falusi népesség problémáira irányult, azonban más kérdések is jelen voltak a lapban. Több cikk foglalkozott a budapesti önkormányzat helyzetével, a Tabán beépítési terveivel, általánosabb közgazdasági kérdésekkel, a lap hasábjain szimpózium alakult a modern építészet problémáiról. Részletes elemzéseket közöltek az oktatáspolitikai irányelvekről. Cikksorozat indult *500.000 magyar kisiparosért* címmel a magyar kisipar helyzetének bemutatására. Az egyes írásokat felvezető szövegben ez olvasható: „hirdetni fogja, mit kíván a magyar kisiparosság kormánytól, társadalomtól, közületektől és egyesektől, vevőktől és gyáraktól”.⁵⁴ Előszörre Hunyady Sándor a szabókról és a ruházatkodásról írt, majd Kodolányi János egy ferencvárosi nyomdással folytatott beszélgetésén keresztül azt mutatta be, hogy a közüzemek konkurenciája miképpen lehetetleníti el a kisipart, D. Kocsis László foglalkozott a nagyiparral folytatott reménytelen versennyel, a társadalombiztosítás aránytalanul nagy követeléseit, s annak visszavető hatását Szitnyai Zoltán ismertette, a munkanélküliségről Hajdú Sándor írt, az adóterhekről s a vidéki iparosság gondjairól pedig Féja Géza készített riportot. Foglalkoztak a kis- és nagykereskedelem helyzetével. Rögtön az újjászervezett Magyarország első számában terjedelmes cikk jelent meg az úgynevezett munkahadsereg létrehozásáról, mely a tízezerrel munkanélküli ifjak önkéntes osztagokba történő szervezését jelentette a legegésőbb közmunkák elvégzésére. Az ügy egyik lelkes szószólója Rátkay R. Kálmán, a Bartha Miklós Társaság elnöke volt, s az elképzeléssel részletesen foglalkozott a Közgazdasági és Társadalompolitikai Társaság is.⁵⁵ A cikk nagy visszhangot váltott ki. Kodolányi János több folytatásban ismertette a szerkesztőségbe érkezett ezzel kapcsolatos írásos hozzászólásokat.

A lap élesen támadta a politikai szélsőségeket. Több leleplező cikk jelent meg a szerveződő nyilaskeresztes mozgalomról, és elítélően írtak a náci Németországban végbe menő változásokról, melyet egyébként részben együtt kezeltek a dél-dunántúli németiség térnyerésével. Nem csak feltételezték, hanem több alkalommal is bizonyították, hogy ennek folyamatát a németországi hivatalos körök is támogatják. A március 11-i számban az egyik cikk a Mezőföld című nyilaskeresztes lap uszító, gyűlöletkeltő hangja ellen lépett fel, majd beszámoló volt olvasható arról, miképpen veszi célba a horogkeresztes

⁵⁴ Magyarország, 1934. ápr. 17.

⁵⁵ *Lesz-e magyar munkahadsereg?*, Magyarország, 1934. ápr. 4.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

propaganda az egyetemi egyesületeket, és ugyanezen alkalommal jelent meg Kodolányinak már említett, a dél-baranyai térségben a német előretöréssel foglalkozó tudósítása.

Nem sokkal később az agresszív német birodalmi külpolitika veszélyeiről szóló Bajcsy-Zsilinszky Endre,⁵⁶ akinek meghatározó munkatársi szerepe feltehetően a lapkonszern és Gömbös, illetve Az Est-lapok vezetősége és Zilahy közti – ha nem is formális – megállapodástól függött. Vígh Károly Bajcsy-Zsilinszkyról írott monográfiájában pedig egyenesen Zsilinszky–Salusinszky-féle megegyezésről beszélt, Zsilinszky lapbeli szerepének jelentőségét értékelve.⁵⁷ Amikor a március 20-i számban a névtelen vezércikkíró a mezőberényi horogkeresztes szerveződéssel foglalkozott, Zsilinszky az olasz–osztrák–magyar politikai és gazdasági együttműködésnek egy szélesebb dunai németellenes összefogással fejlődéséről elmélkedett. Még ugyanebben a számban olvasható egy, a nyilaskeresztes mozgalomnak a svábság fellázításában játszott szerepéről szóló tudósítás is. Április 8-án egy hosszabb beszámoló jelent meg arról a vitaestről, melyet a Nemzetpolitikai Társaság rendezett, és amely a lehetséges német veszedelemmel foglalkozott. Az eseményen Zsilinszky összefoglalta a németességgel kapcsolatos kül- és belpolitikai nézeteit. Fejtegetése szerint a magyar nemzeti és állami élet örökös problémája a német veszedelem, s a németekkel kiegyező nagy magyarok, mint Esterházy Miklós nádor, Pázmány Péter vagy később Széchenyi azért kötöttek kompromisszumot, mert gyengének érezték a magyar nemzetet ahhoz, hogy a maga erejéből megállhasson. Azonban véleménye szerint olyan nemzedék nem akadt a történelemben, mely a német művelődési, politikai és gazdasági fenyegetést kétségbe vonta volna. Előadásában két részre osztva anyagát a külső és a belső fenyegetettségéről beszélt: összevetette a hazai németesség helyzetét a törzsökös magyarság helyzetével, beszélt a magyar nép rettenetes dunántúli térvészességének és a németesség nagyarányú térnyerésének az ellentétéről. Külső veszélynek azt jelölte meg, hogy a hitleri politika feladva Franciaországgal és Lengyelországgal szembeni területi igényeit, a Duna völgyére összpontosítja minden külpolitikai és gazdasági erejét. Végül megállapította, hogy a hazai német kisebbség egyre inkább bekapcsolódott az új pángermán nemzet- és állameszmébe.⁵⁸ Zsilinszky németellenességben odáig ment, hogy a germán kultúra történelmi alacsonyrendűségéről szól: „Itt a germán világ keleti kapuja küszöbén akarom különös nyomatékkal bele süvíteni a poshadó magyar élet mai nyálkás sivatagába: nem igaz, hogy Szent István a germán kultúrközösségbe vezette Árpád népét, mikor felvette és felvétette a keresztény vallást. Akkor valójában nem is volt német kultúra. Volt keresztény újlatin kultúra és volt keresztény bizánci kultúra. És mi a művelődés magasabb elemeit meríthettük ki s a tisztább, neme-

⁵⁶ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Ki a kuruc, ki a labanc*, Magyarország, 1934. márc. 14.

⁵⁷ „Az ellenzéki politikus [Bajcsy-Zsilinszky Endre] éppen abban az időben kereste fel Az Est-lapok főszerkesztőjét, Salusinszky Imrét, amikor bizonyos náciellenes tőkés körök anyagi támogatásukról biztosították a lapkonszern egy határozottabb Hitler-ellenes sajtópolitika érvényesítése érdekében. Ennek következtében került a konszern esti lapjának, a Magyarországnak az élére a neves író, Zilahy Lajos és kapta meg azt a feladatot: indítson leleplező cikksorozatot a német felforgató tevékenységről.” VÍGH Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944): A küldetéses ember*, Bp., Szépirodalmi, 1992 (a továbbiakban: VÍGH 1992), 143.

⁵⁸ *Fenyeget-e bennünket német veszedelem? Érdekes vitaest a Nemzetpolitikai Társaságban*, Magyarország, 1934. ápr. 8.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

sebb, lelkünknek rokonabb, férfiasabb, mélyebb, egységesebb, európaibb, egyetemesebb római kultúrát választottuk. A germán világ akkor kezdett még csak kitisztálkodni a maga ősbárbságából.⁵⁹ Az egyébként a politikai szélsőségek ellen fellépő lapban Bajcsy-Zsilinszkynek olyan írásai is megjelentek, melyek szerint a német birodalmi terjeszkedéssel szemben Franciaországon kívül nagyon is figyelembe kell vennünk a fasiszta Olaszország nagyhatalmi befolyását is. Például az április 27-i számban a fasiszta Pécsett rendezett magyar–olasz ankét kapcsán írott cikkét e szavakkal vezette be: „Megvallom úgy érzem: *fasiszta volnék, ha olasz volnék*. Mert az olasz fasiszmusban lényeg szerint az ősi római birodalmi hagyománynak és korunk lelkének ölekezését látom. Mussolini legutóbbi nagy beszédében, másnapján a magyar–osztrák–olasz hármasság jegyzőkönyvek aláírásának, amikor gyönyörű szavakat talált a mi nemzetünk történelmi hivatásának és jövőjének jellemzésére: az ötvenként összeülő fasiszta nagygyűlésen olyan távlatot nyitott az olasz politika európai, ázsiai és afrikai messze céljai számára, hogy az olvasó is, nemcsak a hallgató Julius Caesar szellemének szárnyuhogását érezhette.”⁶⁰ Ezt követően Olaszország korábbi és jelenkori sikereiről szólt, majd arról értekezett, mi a különbség a fasiszmus és a magyar politikai gondolat között, s megállapította, hogy a fasiszmus gerince a hierarchia, a magyar államszervezés alapvető formája pedig az önkormányzat. Arra figyelmeztetett, hogy a magyarságnak ragaszkodnia kell népi és nemzeti egyéniségéhez. „A mi igazi hivatásunk az összezavarodott Európa százféle tétovázásával és sokféle kezdeményezésével szemben: megvalósítani a magyar lélekre és egyéniségre szabott igazi demokráciát, a parlamentarizmust.” Az eszmecsere nagy hozadékának tartotta, hogy a latin szellem látogatást tett Magyarországon, ahol is annyi ténye és emléke él a latin művelődés százféle hatásának. E cikkét németellenes éllel zárta: „A magyar nemzet művelődési egyéniségén, eredetiségén, államszervező zsenijén, legősibb ösztönein csak rontott a túlságos német befolyás. Itt az ideje, hogy helyreállítsuk a magyar ősi művelődési önállóságát és régi, már-már elfelejtett atyafiságunkat a latin szellemmel.” Bajcsy-Zsilinszky e cikkének homályos emléke is kísérthetett később, amikor a lapnak, Zilahy vagy Szabó Lőrinc szerepének vagy magának a lap köré tömörülő mozgalmi szerveződésnek némi fasiszta jelleget tulajdonítottak, mivel az időben távolodva, a későbbi események fénytörésében egyre nehezebben lehetett megérteni és elismerni, hogy akkor itt Magyarországon jóhiszeműen lehetett tévedni abban, hogy Mussolini pozitív alternatívát jelenthet Hitlerrel szemben.

A náciellenesség egyébként még a színes hírekben is fellelhető. Például oldalas riportot közöltek Hans Albertsszel, híres német filmszínésszel. Ebben jelentős mértékben tárgyaltattott, hogy a sztár felesége zsidó származású, és emiatt miféle támadásoknak van kitéve Németországban.⁶¹

⁵⁹ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *A „magyar glóbusz” Európában*, Magyarország, 1934. márc. 15.

⁶⁰ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *A pécsi fasiszta ankét*, Magyarország, 1934. ápr. 27., kiemelés az eredeti közlésben.

⁶¹ BARCS Imre, *Hans Albers és a Hansija. Beszélgetés a német filmszínésszel „nem árja” házasságáról: Nem hitte, hogy legszentebb magánügyeibe beavatkoznának és büszkén vallotta németiségét (Azóta már beavatkoztak...)*, Magyarország, 1934. ápr. 13.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

Megújult a lap irodalmi rovata is, bár nem vált elsőrendűen meghatározóvá a lap jellegének kialakulásában. Az egyik szerző-munkatárs Móricz Zsigmond lett. Jelentőssé vált a kritikai rovat, melyben leginkább a színházi és az irodalmi élet eseményei tárgyaltak. E helyen jelent meg Illyés Gyula *Fiatalok és öregek* című esszéje, melyben a közelmúlt írói nemzedékeiről értekezett. Meglátása szerint a negyvenéves írók nem alkothattak nemzedéket, mivel az összes kapcsot szétverte a háború. Saját nemzedékéről pedig a legjellemzőbbnek azt tartotta, hogy képviselőiben a magyarság régi és mindenfajta dolgozó tömegeinek öntudatosodása kezdődött meg, és ez a háború utáni szellemi életünknek a legfigyelemreméltóbb jelensége.⁶² Illyésnek versét is közölte a lap. Németh László két nagyobb tanulmánya is az új Magyarország kezdeti idejében jelent meg: az egyik, Petőfiről szóló cikke a március 15-i számban, a hónap végén híres cikke, a *Sznobok és parasztok – Két betegség a mai magyar irodalomban*.⁶³ A szerkesztők számára nem csak a valódi irodalmi-művészi érték volt a fontos, hanem az irodalomnak és maguknak az íróknak a társadalmi szerepe is. Az április 1-i és 4-i számban nyilatkozatsorozat jelent meg *A magyar írók helye a nemzetépítő politikában* címmel, melynek szerkesztői bevezetője Zilahy Lajosnak az *Írók fegyverbe!* című programadó vezércikkére utalt vissza, és ezzel már jelezte, hogy a magyar írók másfél évtizedes politikai érintetlensége olyan hatalmas erkölcsi tőke, olyan nagyszerű erőtartalék, amelyre az új Magyarország gazdasági, társadalmi és szellemi felépülésének szüksége van. Az irodalom valamikori társadalmi vezető szerepére emlékezve fogalmazták meg a kérdést a magyar irodalom néhány élvonalbeli képviselőjéhez: „Miképp vegyenek részt az írók a magyar nemzet-alakító politika nagy munkájában?” Az első hozzászóló, Babits Mihály igent mondott arra, hogy az író álljon ki politikai meggyőződése mellett, próbáljon hatni, közreműködni az aktuális kérdések megoldásában, tehetségével segítsen kivezető utat találni a válságos időkben. Megjegyezte: „És a politikai szakértelemnél ilyenkor többet ér a szűz tekintet, a meg-nem-fertőzött ész, hogy a filozófusok uralkodjanak a városban, mint Platon kívánta.” Az írói feladat azonban – figyelmeztetett – végső soron nem politikai, hanem erkölcsi: „És ne feledje, hogy mindig több szolgálatot tesz a kormányosnak, ha a sarkcsillagra mutat, mint ha... talán egy délibábra.”⁶⁴ Kosztolányi azonban nem hitt abban, hogy az író bármiféle pártpolitikának elkötelezhetné magát.⁶⁵ Móricz egy kissé kitért a kérdés valódi iránya elől: „...a szabadságvágy, a tömeggel való együttérzés, a kultúra harca, az emberiség jövőjéért való élet és odaadás az írónak s minden művésznak még nagyobb érdeke és kötelessége, s egyben joga is mint bármely más polgárnak.”⁶⁶ Az idősebb Ignótus szerint: „Írónak lenni, kivált kicsi, szorongatott nemzet írójának: elkötelezettség, melynek helyzeti parancsai alól kibújni éppúgy nem lehet, mint a katonai kötelezettség alól.”⁶⁷ Véleménye szerint az a kérdés, hogy legyen vagy ne legyen pártpoliti-

⁶² Magyarország, 1934. ápr. 11.

⁶³ Magyarország, 1934. márc. 29.

⁶⁴ Magyarország, 1934. ápr. 1.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Magyarország, 1934. ápr. 4.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évi C. évfolyam 3. szám

kus az író, az attól függ, hogy pártoknak, illetve a politikának mennyire van közük a nemzet életéhez. Karinthy Frigyes szerint pedig az író feladata előkészíteni azt az eszmei forradalmat, melynek eredményeképpen szétválnak a nemzet és az állam, a kultúra és a civilizáció természetellenesen és értelmetlenül összezaggyvált fogalmai, s ezáltal megmenti, biztosítja a nemzeti, faji és nyelvi értékek szabad kultúráját egy egységes európai államélet civilizációjának keretei között.⁶⁸ A szerkesztőség körkérdésére válaszolt még Földi Mihály, Gellért Oszkár, Hunyady Sándor, Kárpáti Aurél és Laczkó Géza is. Az irodalmi rovattal kapcsolatban meg kell említeni, hogy a lap rendszeresen közölt folytatásokban regényeket, többek között Móricz Zsigmond, Pap Károly, Kárpáti Aurél műveit. Hosszas tudósítás található a lap későbbi, augusztus 2-i számában, mely a Népszövetség kebelében működő Cooperation Intellectuelle Velencében rendezett *Szellemi együttműködés* kongresszusáról számolt be. Ezen a Népszövetség államaiban élő jelentős alkotóművészek vettek részt. A kongresszusnak két fő témája volt: „A mai művészek és az állam” és a „Mai művészetek és a valóság”. Magyarországot Bartók Béla, Gerevich Tibor és a lap szerkesztője, Zilahy Lajos képviselte.

Az újság politikai helyzete nem volt ellentmondástól mentes. A szociológiai töltetű riportok, a fennálló birtokstruktúra könyörtelen bírálata, a reformelképzelések megvalósításához szükséges törvényhozási döntések sürgetése, a Dél-Dunántúl elnémetesedésének, az egyke-kérdésnek a körüljárása a lap ellenzéki jellegét erősítette. Olykor a lap betiltásának réme fenyegette a munkatársakat.⁶⁹ A március 11-i számban megjelenő vezércikk a belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc parlamenti felszólalásával foglalkozott, mely a magyar alkotmány kül- és belpolitikai jelentőségével foglalkozott. A cikkíró üdvözölte Kozma azon megjegyzését, miszerint: „az alkotmánynak lépést kell tartani az élet fejlődésével.” A miniszter gondolatát továbbfűzve megállapította, az „alkotmány” szó nem a múlt időt kell hogy jelentse, hanem a jelent és a jövőt, vagyis az ország újjáteremtését, -alkotását. A vezércikk pátosza már-már a kiáltványok hangnemenek magasságába emelkedik: „Mentsétek meg a dunántúli magyarságot: alkotmány. Nyissátok ki végre a szemeket és fogjátok le a lázítókat, akik a magyar svábokat ki akarják tépni a mi testvéri ölelésünkből: alkotmány. Nyissátok fel a magyar föld gazdag és alvó lehetőségeit a nincstelen magyar paraszt milliói számára: alkotmány. Adjatok munkát és jövedőt az ifjúságnak: alkotmány. Fogadjátok el, szervezzétek meg az önkéntes munkahadsereg tiszta szándékú életért és munkáért kiáltó tábort: alkotmány. Adjatok szabadságot a magyar művészeknek és irodalomnak, hogy az emberiség eszméinek friss áramlatát, a szépség és ifjúság tavaszi leheletű gondolatát hordozza meg a politika dohos boltívei alatt: alkotmány. Némítsátok el és fékezzétek meg a gyűlölködésnek, az új köntösbe öltözött, de állati meztelenségre vetkezett emberevésnek undorító ragályát,

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Kodolányinak egy Fülephez, 1934. ápr. 13-án írott leveléből: „Nemcsak bizonyos emberi, sőt városi rövidlátások akadályozzák az embert abban, hogy olyan legyen, amilyen lenni szeretne, hanem külső komoly erők is. A lapot például be akarták tiltani. A helyzet igen komoly volt két napig. Emiatt parázson táncolt az egész társaság.” *Fülep lev. III, 355.*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évi évfolyam 3. szám

amelyet politikai kalandorok nyugatról hurcoltak be s amely a másik testvérünket, a magyar zsidóságot akarja odavetni a szenvedélyek lángjának.”⁷⁰

A lapnak a reformpolitika melletti deklarált elkötelezettségéből következő irányvonalat a miniszterelnök törekvéseit is támogatta: mintegy Gömbös politikai elszigeteltségét oldotta. A szerkesztőség azonban több alkalommal politikai bátorságról is tanúságot tett. Nem lehetett előre sejteni, mi lesz a következménye Féja Géza Veres Péterrel készített oldalas interjúja megjelenésének, melyben egy kiemelt helyen olyan megjegyzés is olvasható, miszerint a parasztságnak „vagy Marxra vagy az új nemzeti törekvésekre kell támaszkodnia”.⁷¹ Az a hangnem, melyben a nincstelen vidéki népesség helyzete tárgyaltatott, ismeretlen volt a korábbi hírlapirodalomban, és itt elsősorban Féja Géza sok megdöbbentő falusi riportjára kell gondolni. Várható volt, hogy a németellenes cikkek közlése is következményeket von majd maga után. A Magyarországnak védekeznie kellett a kormánylap, a Budapesti Hírlap egyik cikkével szemben is, mely szerint az új Németország ellen agitációt folytat.⁷²

A gömbösi politika részbeni támogatása nem csitította, sőt, inkább növelte a felsőbb körökből induló támadásokat a lap ellen. Amikor a mezőgazdasági konjunktúrát követően kisgazdaságok tömege ment tönkre, adósodott el, akkor a pénzügyminiszter azt a kijelentést tette: „Pusztuljon a hitványa”. Imrédyt a kijelentése miatt felháborodott hangú vezércikkben támadta meg Zilahy a Magyarország 1934. április 8-i számában. Ezt követően a lap betiltását követelte a minisztertanácson a pénzügyminiszter.⁷³ Egyes közzétett

⁷⁰ *Alkotni!*, Magyarország, 1934. márc. 11.

⁷¹ FÉJA Géza, *Beszélgetés Veres Péter parasztíróval Shawról, Anatole France-ról és a magyar falu nagy kérdéseiről*, Magyarország, 1934. márc. 8.

⁷² *A mi német vitáink*, Magyarország, 1934. márc. 30.

⁷³ A cikk címe: *Pusztuljon a hitványa!* Ez a című választott mondat hangzott el Imrédy Béla egy parlamenti felszólalásában. Féja Géza emlékezéséből ismert leginkább ennek az eseménynek személyes közelségbe vont története: „Zilahy kérésére Zsilinszky ment el Gömböshöz déltájt, mi, többen Zilahynál vártuk őt. Zsilinszky közben telefonált, hogy Gömbös ott marasztotta ebédre, és később jön. Meg is érkezett: »A Magyarországot nem tiltják be«. Azután elmondta, hogy *Az Est*-lapok főszerkesztője, Salusinszky Imre és vezérigazgatója, Vadnai Béla Gömbösnél jártak, és tálcán vitték a fejünket. Kérték, hogy tekintsen el a lap betiltásától, s ennek fejében Zilahyt és a népieket elbocsátják.” FÉJA Géza, *Megjegyzések Lackó Miklós: Az új szellemi front történetéhez c. történelmi tanulmányhoz*, kézirat, [1972], Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, Féja Géza-hagyaték (a továbbiakban: FÉJA, *Megjegyzések...*), 6. Egy részlete: LACKÓ 1996, 35. jegyzetben *i. m.*, 117. A visszatekintés hitelességét némiképp kikezdi az a kérdés, miért volt szüksége Zilahynak Zsilinszky közvetítésére ebben az ügyben, amikor egyrészt ő volt szerzője a cikknek, mely egyébként az általa szerkesztett lapban jelent meg, és közeli viszonyban is volt a miniszterelnökkel. Az is kérdéses, hogy a sajtókonstern vezetői miért kínálták volna tálcán a lap munkatársainak a fejét, amikor nagy valószínűséggel éppen hogy szolgálatára akartak lenni Gömbösnek a munkatársi gárda összetételéhez való hozzájárulásukkal és közreműködésükkel a lap jellegének kialakításában. Zilahy is a vele készült emlékező interjúban felidézte az esetet. Elmondása szerint maga Bajcsy-Zsilinszky vállalkozott arra, hogy beszél Gömbössel, de az akkor éppen nem ért rá, ugyanakkor pedig estére magához kérte Zilahyt és Zsilinszkyt. A találkozón már nem is volt szó a lap betiltásáról. (BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 257–258.) Feltehető, a találkozó apropója nem az inkriminált cikk volt. Kodolányi szerint Imrédy elsősorban azért követelte a lap megszüntetését, mert az adórevizorok harmincöt ezer pengős adócsalást fedeztek föl a vállalatnál. Lásd KODOLÁNYI 1968, 403. Féja ezt

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

cikkek élesen támadó jellegét azonban nem csak Bethlen és köre fogadta ellenérzéssel, hanem Gömbös híve, Kozma Miklós sem tartotta szerencsésnek. Zilahynak Kozmához írott, feltehetően 1934. áprilisi levele – melyet Lackó Miklós hosszan idézett a tanulmányában – jól mutatja szerkesztési elveit és stratégiáját, illetve az akkori sajtópolitikai elvárások teremtette közeget: „Te és Bethlen István azon a véleményen vagytok, hogy mérhetetlen károkat okozok ezzel a szerencsétlen kampánnyal (ui. a németellenes cikkekkel) az országnak. Bethlentől tegnap újra kaptam egy szigorú ukázt. – Ezzel szemben tegnap Zsilinszky Bandival fent voltunk vacsorán a Várban, és hármásban a késő éjszakaig folyt a beszélgetés erről és még sok mindenről. – Gömbös nem ítéli meg ilyen sötétben a helyzetet. Sőt azt mondja: neki is jól jött, hogy bizonyos idegességet keltettünk, mert éppen erre hivatkozva volt módjában és lesz módjában erélyesen fellépni odakint. Nem is kérte tőlünk, hogy hagyjuk abba, de természetesen figyelmeztetett bennünket, hogy miután a kormány külpolitikája neutrális, sohase forduljunk a hivatalos Németország ellen. Ezt én nem is tettem.” A belpolitikai kérdésekről a következőket jegyezte meg: „...hogyan mit érek el a különféle kirohanásokkal, legutóbbi beszélgetésünk után egy kicsit letörve mentem haza, mert jól tudod, sokat adok a te véleményedre. – De hidd el, egy kicsit itt is sötétben látsz. Ha nem vagdalkozom, talán Gyula sem jutott volna odáig, hogy újra és mélyen gondolkozóba essék a dolgok fölött. Ha ez nincs így, nekünk mindenesetre szükségünk van arra, hogy ilyen illúziókból táplálkozzunk.”⁷⁴

3. Szabó Lőrinc 1934 júliusában életében először Párizsba utazott. Feleségével a Boulevard Saint-Germain 160. szám alatti Acropolis Hotelben szállt meg. Ezzel a párizsi utazással éppen hogy nem a világ tágult ki a számára, hanem befelé fordulásra készítette; megtapasztalt egy addig számára ismeretlen lelkiállapotot, majd ezen keresztül eljutott egy általánosabb kérdésfeltevésig: mit ér az egyén egy idegen, mondhatni ellenséges közegben, és mit képviselhet az egyén a nemzeti létből külföldön. Az utazás során egy korábban nem tapasztalt élethelyzet kérdőjelezte meg korábbi, önmagáról, műveltségéről, munkássága mértékéről alkotott képzeteit.

A *Vallomás* című, a párizsi látogatás élményét feldolgozó lírai hangvételű úti jegyzet témája részben az ifjúkori önmagával való szembesülés élménye.⁷⁵ A valamikori debreceni diák, aki gyakor a francia kultúráért, költészetért való rajongásában a szerzetesek

cáfolta, s megjegyezte, hogy az adócsalást évek múlva, a Teleki-kormány idején leplezték le. FÉJA 1982, 34. jegyzetben *i. m.*, 115.

⁷⁴ LACKÓ 1996, 117. Megadott forrás: OL, K 429, 4. cs., 2. d., 1934, I. Gömbösnek a német-kérdésben elfoglalt álláspontját Zilahy évtizedekkel később így idézte fel: „Gömbös kinyújtotta két kezét, egyikkel Bajcsy-Zsilinszky Endre, a másikkal az én karomat fogta meg s ezt mondta: »Adjátok a becsületszavakat, hogy amit most mondok, senkinek sem fogjátok elmondani, mert az én életem is kockán forog.« Néma fejbólintással adtuk becsületszavunkat. »Folytassátok támadásaitokat a németek ellen – mondta Gömbös. – Folytassátok minél szenvedélyesebben. Hivatkozni akarok Hitlernél, hogy az ország közvéleménye nyugtalan.« Valamivel később hozzátette: »Én titeket a kormányajtóban minden egyes németellenes cikketekért véresre foglak fenekeltetni. Mert ez a politika.«” BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 257–258.

⁷⁵ Magyarország, 1934. júl. 13.; kötetben: SZABÓ Lőrinc, *Emlékezések és publicisztikai írások*, szerk. KEMÉNY Aranka, Bp., Osiris, 2003 (a továbbiakban: SZABÓ, *Emlékezések...*), 356–357.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008. évfolyam 3. szám

buzgó alázatával másolta Baudelaire verseit filléres iskolai füzetekbe, aki számára a csodálaton keresztül személyesült meg a francia kultúra és maga a nemzet, most. évtizedekkel később és megkésettén kellemetlenül érzi magát az áhított földön. A város, a közeg, annak ellenére, hogy oly sok ismerettel bírt fölöle, mégis idegen. Át kell élnie saját feleslegességét. Ennek az idegenségnek a mibenlétét akarja fölfejtteni. Az olvasmányélmények, melyek addig összekötötték ezzel a világgal, most mondhatni a visszajukra fordulnak, még inkább eltávolítják lélekből a helytől. A kérdés, hogy e kiszolgáltatottság oka alapvetően hol lelhető fel. Miért a szorongás?: „Azért remegsz, mert sajnálsz, hogy nem mi nyertük meg a háborút” – adja meg önmagának a választ, és rögtön az első felelet válik elfogadhatóvá. A megkésetttség oka a vereség. A robogó vonatból kitekint, és az elfutó állomás pillanatokra felvillanó neve, Châlons sur Marne, felidézi számára Germanus püspök és Szent Genovéa történetét, illetve hogy az ősök, Attila hunjai is valahol itt torpantak meg, majd elkerülve Párizst mentek inkább Orléans ellen. Felidézi számára az 1914. szeptemberi marne-i csata öt napját is, melynek során a francia hadsereg visszavonulásra kényszerítette a német erőket, ezzel meghiúsítva a német hadvezetés villámháborús terveit. Ez a hely a valódi és egyben a mitikus határ, innentől kezdődik: „Az a terület – mondja –, ahol már csak mások kegyelméből jársz, és ahol oly egyedül vagy.”

Hiába volt a valamikori dac, mellyel fogadta a tanárok szidalmait az első világháborúban még gimnazistaként azért, amiért az ellenség költőit olvassa az ellenség nyelvén, az akkori szembeszállás a jelenben értékét veszti. Foglya és kiszolgáltatottja marad az előítéletnek, mely mindig megtalálja a maga igazolását a győzelemben. A győzelem továbbélő biztosítéka pedig az érdek.

A szövegben feltűnik a francia külügyminiszter, Barthou neve, és ettől kezdve az utazás személyes drámájának politikai kiterjedése is lesz. A Louis Barthou vezette francia diplomácia támogatta a február 9-én létrejött balkáni paktumot, és amikor a költő Párizsban volt, a politikus londoni tartózkodása idején balkáni vezetőkkel találkozott. Az érdek, amely a balkániakkal is szemben a magyarokat „boch”-nak, hunoknak vagy barbároknak látatja, kikezdehetetlen. Mert az önzés az, mely alapvetően meghatározza a politikai, a társadalmi folyamatokat, ahogyan kimondja: „önzésünk csak annak hihet, akivel osztozik”. És megidézi *A Rajna kincséből* Alberich alakját, akinek szerelmi vágya mégis az arany utáni sóvárgássá változik. Amit korábban az akkor még *Három pillanat az időben* című versének középső tételében megfogalmazott az általános emberi törvényekkel kapcsolatosan, természetesen igaz a nagypolitikára is: „itt a sok önzés sok ereje őrzi az egyensúlyt, a rend nyugtalan nyugalmát...” Az érdekek, az önzések egymásra hatásában csak annak van esélye, aki erőt tud felmutatni, és egy kis nép fia az erőnek csak a látszatát teremtheti meg, de a látszat csak ideiglenes eredményekhez segíthet. Vagyis ebben a helyzetben a vereség végleges, ezért a kiszolgáltatottság, s „mivel a kiszolgáltatott sohase győzhet”,⁷⁶ ezért keresi reflexszerűen az erőt, az óvó, védő hatalmat.

⁷⁶ Lásd LÁSZLÓFFY Csaba, *Az érzékenység ára: Szabó Lőrinc szonett c. versét.*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008. évi évfolyam 3. szám

E helyen egy olyan megállapítással találkozunk, mely Szabó Lőrincnek a politikát illető felfogására világít rá: „Csak a gazságnak lehet hinni, az erőnek, az erőszaknak, s egy nép ilyen gazsága már nem is gazság, hanem természeti erő.” Ez az etikai szkepticizmus mindvégig jellemzi a politikát illető megítéléseit. Ezért hamis az a nézet, mely megrója a költőt a politikai meggyőződéséért, feltételezve, hogy a költőnek voltak egyáltalán politikai elvei. Pedig Szabó Lőrinc felfogásában a politika nélküli az általánosabb morális szempontokat vagy gondolati következetességet, az igazsághoz való ragaszkodást. Hasonlóképpen viszonyul majd a német-kérdéshez, nem látva abban sem mást, mint amit a franciaországi nagypolitika vonatkozásában megfogalmazott. Számára a politika egy olyan szférája a társadalmi létezésnek, melyet talán leginkább természettudományos megközelítéssel lehet leírni, hiszen a mozgásterében elsősorban az erőviszonyok és egyértelmű érdekek hatnak. A majd 1938-ban írt *Lecke* című versében a hernyót felfaló gyík pontos képe a politikai küzdelem hasonlatává vált. Az egyén szükségszerűen kiszolgáltatott ebben a térben, s ez érvényes a nagy- vagy belpolitikára egyaránt. Ahogyan pár évvel korábban írt, *A Párt válaszol* című versében már mondatta a megszemélyesült Párttal: „Én is így látok, csupaszon. / De nekem semmi az igazság: / járom a nagyobb érdek útját. / Csak az megváltó, aki használ.” *A költő levele barátaihoz* című, versében is voltaképpen ez a felfogás ismétlődik: „...miért csodálkozol / a politika erős tényein, / mikor tudod, hogy mindenütt az érdek / a legfőbb rugó: közvetlen haszon.”

A cikkben az egyéni és a nemzeti kisebbségi érzés fonódik össze és nem találja a kiutat. Ehhez az alaphelyzethez kapcsolódik az a történet, melyet Talpassy Tibor örökített meg memoárjában Szabó Lőrincre gondolva, de őt meg nem nevezve. Eszerint éppen a költő párizsi útját megelőzően, 1934 júniusában a Margitszigeti Íróhét rendezvényén vitába keveredett barátjával és szerkesztőségi kollégájával, Kodolányival, amiért arról panaszkodott neki, hogy mint költőnek szerencsésebb lett volna egy nagy nép fiának születnie, hiszen így itt, ebben az országban mint alkotó teljesen visszhangtalan. A vita után, már lehiggadva Kodolányi így kommentálta az esetet: „Ennél a kiváló költőnél minden fordított. Másokat egyéni alacsonyrendűségük tudata gyötör, ő személyileg magabiztos, csak népi kisebbségi érzése van.”⁷⁷ Az eset megörökítése feltehetően durván leegyszerűsítő, de utal arra a lelkiállapotra, melyben az egyéni kiszolgáltatottság tudata megváltozik, s ezen az úton a nemzeti lét is kisebbségi érzéssel telítődik. Egyik oldalról nézve: a kiszolgáltatottságban a felismert egyéni, belső lehetőségek leginkább kudarcra vannak ítélve, ha azok a külvilágra tükröződnek, és ezáltal egymás ellen hat a kiválasztottság tudata és a lehetőségeit az életkeretek szorítása miatt teljességgel beteljesíteni képtelen ember kisebbségi érzése. Majd ennek az ellentétnek a feloldhatatlansága okán, felfejtve az összetevők sorát eljut a „szociális részvét”-ig és a nemzeti kisebbségi érzéséig. Ugyanakkor másik oldalról nézve, és az újságcikk megírásának a szempontjait figyelembe véve, valójában a folyamat lehet fordított is: a nemzeti lét

⁷⁷ TALPASSY Tibor, *A holtak visszajárnak*, Bp., Magvető, 1971, 143–145. Lásd még ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek, 1940. július* = I. Gy., *Itt élned halnod kell*, Bp., Szépirodalmi, 1976, II, 94–95; KODOLÁNYI János, *Hűségéről* = KODOLÁNYI 1968, 250–252. A történet teljességre törekvő feldolgozása: HORÁNYI Károly, *Eredet és jelkép: Kodolányi János és kortársai*, Bp., Argumentum, 2004, 117–120.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2006. évfolyam 3. szám

kiszolgáltatottsága személyes síkba vetül, és ezáltal egy mélyebb személyes távlattal gyarapodik a nemzet helyzetének igazságtalanságáról alkotott képzet.

Ez a párizsi út már kései, s a megkésétség oka a háborús a háborút követő évek. Személyes jelenlétében újraéli a háborús vereséget azáltal, hogy tudomásul kell vennie saját helyét ebben a világban. Úgy érzi, ez a személyes vereség beteljesíti az elsőt, mert a tudomásulvételben ott az egyéni meghódolás.

Felidézi azt a pillanatot, amikor meglátta a párizsi Panthéon Szt. Genovévát ábrázoló, Élie Delaunay festette freskósorozatának egyik monumentális képét, mely Attilát ábrázolja, alatta a felirat: „Attila et son armée en marche sur Paris”. A szörnyetegnek láttatott keleti király segítségét kívánja ösztönösen, Párizs elmulasztott legyőzését, hogy ne kelljen éreznie azt a keserúséget, melyet a francia kultúráról alkotott ideái és a párizsi lét realitása között kell hogy érezzen.

A cikk értelmezői több alkalommal ezt az erőhöz való vonzódást az „etikussá tett” erőszakhoz, az „erőben való újjászületés” eszméjéhez való fordulásnak magyarázzák.⁷⁸ Az előbbi megjegyzést éppen az írás egyik fentebbi kitétele cáfolja, mely szerint a politikában ható erő maga a „természeti erő”, vagyis nem magyarázható morális kategóriákkal, ebből következően az erő vagy erőszak nem ölthet etikus jelleget. Mikor majd egy évvel később a Népszava körkérdésére adott válaszában arról szól, hogy goethei értelemben „etikussá” kellene tenni az őserdő, a létért való harc, a liberális kapitalizmus, illetve átvitt értelemben a politika törvényét, akkor is hangot ad annak a meggyőződésének, hogy erre csak várni lehet, ezt mint egy olyannyira távlati célt lehet felfogni, mely sohasem beteljesülő, de esetleg életre hívja a népben meglévő pozitív kezdeményezéseket. A megváltódást, Attila feltámadását illető kétségbeesett ábránd erőtlenül hullik le a cikk során, az erőben való újjászületés ideája is elveszti pozitív tartalmát Szabó Lőrinc felfogásában.

Illyés Gyula a *Hunok Párisban* című regényében elmesélte, hogy a francia fővárosban az első vasárnapi útja a Panthéonba vezetett, hogy megnézze az Attilát ábrázoló festményt. A húszéves költőben hasonló csalódottságot, kisebbségi érzést keltett a kép és az ott megvásárolható prospektusnak a művet bemutató szövege. Azonban a mindennapjai során az ott átélt idegenség-érzet átértékelődött, egyfajta viszonyítási pontot értelt. Majd másfél évtizeddel később Szabó Lőrincnek ez az élmény rövid párizsi tartózkodásának kellemetlen emblematikus epizódjává vált. Illyés regénye megjelenésének évében, 1946-ban Szabó Lőrinc a *Tücsökzenéhez* készített egyik jegyzetében vagy egy zárlatnak szánt verskezdeményében sorra vette életének különös és meghatározó élményeit jelzés-szerűen, és köztük megemlítette ezt a képet is.⁷⁹

⁷⁸ LACKÓ 1996, 125–126; KABDEBŐ Lóránt, *Útkeresés és különbélke: Szabó Lőrinc 1929–1944*, Bp., Szépirodalmi, 1974 (a továbbiakban: KABDEBŐ 1974), 125; KABDEBŐ 2006, 10. jegyzetben *i. m.*, 85. Lackó Miklós e cikket kommentálva Attila újbóli eljövételének ábrándjában magát a gömbösi „nemzeti megújulás” eszméjéhez való megtérést látja.

⁷⁹ Az MTAKK, Ms 4654/544–549. jelzet alatti töredékek között:

Mit látsz, költő? Baráti kezét
mint Gyarmatra autót vezet

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

Három nappal e cikk megjelenése után a Magyarország hasábjain Szabó Lőrinc a lap szerkesztőjeként közzétette közeli barátjának, a szintén Babits-tanítvány Komjáthy Aladárnak a választát.⁸⁰ Komjáthy elismerte a nyers erőszak a szellemmel szembeni már-már megfellebbezhetetlennek tűnő hatalmát. A szellem tehetetlennek érzi magát, mivel az erőszak az ő lényegétől teljesen idegen, és az erőszak mibenlétében nem lelhet semmi fogódzót legsajátosabb képességei gyakorlására, mely részben a kombinációk keresésében és az adott realitás átalakításában, megváltoztatásában áll. Megérti Szabó Lőrinc lelkiállapotát, értékelését: „A szellem a maga területén nem ismer korlátot, az erő uralma pedig csupa korlát. Csoda-e hát, ha a szellem embere szinte összeroskad a gúzsba kötött magyar sors keserve előtt, s a Párizst járó költő kitör a barbár balkániak ellen, akik inkább kellene a franciáknak, mint mi, csak azért, mert ez az érdekük?” Ugyanakkor hiányolta a nemzeti önvizsgálatot, feltételezve, hogy ez feladata lett volna Szabó Lőrincnek a cikk írásakor. Komjáthy részben egy olyan hazafiság megnyilvánulásának látta a *Vallomást*, mely önáltató, mivel a nemzet balsikereinek okát elsősorban ellenségeink galádságában keresi. Pedig a korábbi, kizárólagosan a németbarátságra építő magyar politika felelős ebben a helyzetben. Ehhez még hozzájárul az is, hogy Magyarországon nem volt olyan társadalmi megmozdulás, amely intézményesen, vagyis tartósan és hathatósan sejtethette volna Franciaországgal: vannak a francia néppel rokonszenvező erők is. Azt is tudomásul kell venni – hívta fel a figyelmet Komjáthy –, hogy azok a Magyarországgal szemben ellenséges országok már az első világháború előtt szükségszerűen fedezték fel szövetségüket Franciaországban, és az elcsatolt területeink nem egészen deus ex machinaként hullottak az ölükbe. Éppen hogy a kisantant államainak politikájából lehet és kell levonni a tanulságot: „a történelmi eseményeket elő lehet készíteni”. Programként jelölte meg, hogy Magyarországnak fel kell készülnie erre az alkalomra, mikor is megteremtődik a francia hajlandóság a magyar szempontok figyelembevételére.

Közvetve talán az ifjúkori ideák közösségét, a francia kultúrát, költészetet illető közös érdeklődés emlékét is számon kérve szólította meg Komjáthy Szabó Lőrincet válaszával. Azonban félre is értette a *Vallomás* miértjét. Szabó Lőrinc nem akart távlati szempontokat, cselekvési programokat megfogalmazni, s ugyanakkor a francia diplomácia stratégiájának kialakulását sem kívánta elemezni, s azt sem, hogy a kialakult helyzetért mennyire felelős a korábbi magyar politikai élet. Az utazás lelkiállapotának megfestésével,

Salzburgban a repülőteret
és Párizsban Attilát a falon
a Val d'Égát s a villa Enziánt,
az avelengói lányt,
Adyt a ravatalon, Földközi tengert, Kréta vonalait, Ragusát,
Alserkirchében a halott Míkest,
fekete varjút, fehér téli fát,
Titiseet, Tátrát,
Szabolcsot, a hadifoglyokat...

⁸⁰ KOMJÁTHY Aladár, *Az önáltatás mákonya: Válasz Szabó Lőrincnek*, Magyarország, 1934. júl. 17.; kötetben együtt Szabó Lőrinc viszontválaszával: SZABÓ, *Emlékezések...*, 358–359.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008. évi évfolyam 3. szám

az egyéni elképzelések, az illúziók, a rajongások a realitásoknak való megfeleltetésével akarta hangsúlyozni a nagypolitikának az egyéntől, az élettől, a nemzeti igazságoktól idegen, független létét.

„Komjáthy Aladár gondolatmenetét, amely tulajdonképpen az én *Vallomásom* logikus továbbvitele, természetesen teljesen magamévá teszem” – kezdte a költő-barát reflexióit kísérő szerkesztői jegyzetét Szabó Lőrinc. Elhatárolódott azonban attól a Komjáthy teremtette látszattól, miszerint ő franciaellenes lenne. Leszögezte, hogy ő is egy új magyar közgondolkodás kényszerítő szükségét vallja, de ugyanakkor fenntartás nélküli őszinteséggel próbálta megfogalmazni azokat az egyéni szorongásokat, melyek felébrednek az idegenségben egy nemzet képviselőjeként. Magáról a kudarcélményről akart csupán szólni.

4. A népi írók kezdetben nem gondoltak egy meghatározott politikai szerveződés támogatására, ugyanakkor a hathatósabb társadalmi befolyás érdekében felmerült a közvetlenebb politikai cselekvés eshetősége. Az adódó alternatívák: vagy a reformokért sikraszálló pártmozgalom, vagy egy politizáló tendenciákat is magában foglaló, de elsősorban szellemi mozgalom kialakítása. 1934 második felében három olyan jelentősebb befolyással bíró politikai tényező volt, melyekben a népi írók közössége mint mozgalom partnert láthatott. Az első Bajcsy-Zsilinszky Endre és az általa vezetett Nemzeti Radikális Párt. A második Kozma Miklós, az MTI és a Rádió elnök-vezérigazgatója, a majd 1935 márciusában megalakuló Gömbös-kormány belügyminisztere, akinek a szerepe az írók és az új hatalom közötti kapcsolat kialakulásában különösen fontos volt. Az író-társadalomhoz való viszonyában meghatározóak lehetettek a személyes motívumok: unokaöccse volt Kozma Andornak, a népnemzeti irányzat századfordulón népszerű költőjének, apja pedig Kozma Ferenc, író néven Bárd Miklós, aki szintén a népnemzeti irány követőjeként indult, majd sajátos, némely vonatkozásban a korai Nyugat költőivel rokonítható verseket írt. Az írókkal való kapcsolatfenntartás fontosságának felismerésében azonban Kozma Miklóst befolyásolta unokaöccse, Kandó László festőművész is, aki a népi írók törzshelyének is számító Centrál kávéház gyakori vendége volt, s aki révén Kozma megismerkedett Illyéssel és Németh Lászlóval 1934 tavaszán,⁸¹ illetve aki fontos résztvevője volt a nagybátyja lakásán rendezett, 1934 végétől egyre gyakoribb irodalmi-politikai összejöveteleknek.⁸²

⁸¹ Lásd VEKERDI László, *Németh László alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., Szépirodalmi, 1970 (Arcok és Vallomások), 112.

⁸² Németh Imre egy vele készült interjú során elsőrendűnek tartotta Kandó László hatását Kozma Miklósnak az írókkal kialakított viszonya vonatkozásában: „Kandó László festőművész, aki hosszú évekig Párizsban élt, aztán hazakerült, később, még a felszabadulás utáni időben is a Képzőművészeti Főiskolának a rektora volt. Kitűnő festőművész volt, portréfestő. Tulajdonképpen ő volt az, aki olyan szellemi hatást gyakorolt Kozma Miklóssra, aki egyébként fogékony szellem volt, azt meg kell hagyni. De ez a Kandó László ismertette meg Kozma Miklóssal ennek az egész fiatal, hát mondjuk, író generációnak, a Németh Lászlóéknak, Illyés Gyuláéknak a műveit és törekvéseit, eszméit és ő is szorgalmazta azt, hogy valamiféleképpen az Illyés Gyulát is, a Németh Lászlót is be kellene kapcsolni ebbe a hatalmas nagy tudatformáló apparátusba, amilyen hát a Rádió és

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

A harmadik politikai tényező maga a Zilahy Lajos vezette Magyarország napilap. Az aktívabb társadalmi cselekvés számára az egyik választási lehetőséget Bajcsy-Zsilinszky Endre pártja jelentette, a másik lehetőség pedig egy olyan szellemi mozgalom létrehozása volt, mely adott esetben hathatós és sajátos szerephez juthat a kapcsolat megteremtésében a kormány reformpolitikájával. Németh László, a Kozma Miklóshoz fűződő kapcsolat okán is (az író 1934 áprilisában kinevezték a Rádió irodalmi osztályának az élére), már a politikai hatalom és az írók által képviselt reformmozgalom új viszonyáról szólt.⁸³ Ilyen mozgalmi jellegű volt a Magyarország gárdájának a színrelépése és további munkássága.

A reformok mellett elkötelezett népi íróknak, társadalomkutatóknak nem a Magyarország volt az egyetlen orgánumuk, azonban a napilap és az annak működésével együtt kibontakozó, később Új Szellemi Front elnevezésű mozgalom egyedülálló jelenség volt. Féja így értékelte annak a fordulatnak a jelentőségét, melynek során Zilahy vette át a Magyarország szerkesztését: „A népi írók eddig hetilapokban, vagy kérészéletű folyóiratokban fejthették ki véleményüket. Most jutottak a Magyarország hasábjain, széleskörű nyilvánossághoz. Tágasabb közösségi hatásuk is ekkor indult meg.”⁸⁴ A lap vagy a mozgalom történetével összefonódott a Szabadságnak vagy a Válasznak a működése. (Meg lehetne még említeni a Szekfű Gyula szerkesztette Magyar Szemlét is, mivel – ahogyan erre Széchenyi Ágnes is felhívta a figyelmet – jelentős szerepet játszott abban, hogy a földreform komolyan veendő program lett; a Magyarország meghatározó publicistája, Kerék Mihály több cikkel is jelentkezett itt.)⁸⁵ Bajcsy-Zsilinszky hetilapja vagy a népi írók irodalmi havi folyóirata is, akár a Magyarország, a „népi politika” fő célkitűzésének, a földreformnak a pártján álló orgánum volt, vagyis ott volt közös nevezőként a magyar parasztságnak a sorsa. Több szempontból hasonlóképpen ítélték meg a német orientációt preferáló és elsősorban külpolitikai kérdések felé forduló revizionista szemléletet is. De a Magyarországot elválasztotta a Szabadságtól az utóbbi hetilap jellege és heves, olykor kiszámíthatatlan ellenzékiisége. A Válasz pedig – az első szerkesztők, Fülep Lajos és Németh László szándéka ellenére – egyre inkább irodalmi folyóirattá vált. Mindhárom lap munkatársi gárdáját összevetve is nagy átfedést látni, de a különbségek is meghatározóak.

A Válasz és a Magyarország körül tömörülő írók 1934. november 30-án, Endre-napkor egy töltőtollat ajándékoztak Zsilinszkynek ezzel a felirattal: „Magyar írók a ma-

a Magyar Távirati Iroda.” Tóbiás Áron beszélgetése Németh Imrével, Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtára, O131/2.

⁸³ „A helyzetkép kiegészítőjéül mégis meg kell említenem egy reményt, amelynek egyetlen jogcíme a megemlítésre az, hogy van. Nem állhat-e, suttojga ez a remény, maga a magyar kormány e mellé a mozgalom mellé? Nem szívesebben támaszkodik ő is egy erős reform-hangulatra, mint fukar gazdáira, a bankokra, nagybirtokosokra, nagy bürokratákra.” NÉMETH László, *Helyzetkép: 3. A hivatalos Magyarország?*, Tanu, 1934/8, 171; kötetben: N. L., *Életmű szilánkokban: Tanulmányok, kritikák, vallomások*, szerk., s. a. r., jegyz. GREZSA Ferenc, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1989 (a továbbiakban: NÉMETH 1989b), I, 342.

⁸⁴ FÉJA, *Megjegyzések...*, 5.

⁸⁵ SZÉCHENYI Ágnes, *Sznobok és parasztok. Válasz, 1934–1938: Elvek, frontok, nemzedékek*, Bp., Argumentum, [1997] (a továbbiakban: SZÉCHENYI 1997), 83.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

gyar falu képviselőjének”,⁸⁶ de Bajcsy-Zsilinszky személye mégiscsak idegen volt magának a folyóiratnak. A Szabadságban jelen volt a Magyarország több munkatársa is, ugyanakkor a hetilap működésében nem vett részt Zilahy – bár társadalmi kapcsolataival, illetve egyéb módon is próbált Zsilinszky segítségére lenni –, vagy Szabó Lőrinc és Németh László, aki az új hatalom és a népi írók kapcsolata szellemi hátterének kialakításában játszott szerepet. Ugyanakkor a Magyarország munkatársai, illetve azok, akik majd az Új Szellemi Front mozgalmához tartozónak tekinthetők, egy jegyzőkönyv tanúsága szerint, megállapodtak a Szabadság „ügyeinek rendezésére vonatkozóan”: az alulírottak baráti társasága felajánlásaképpen összegyűlt, mintegy tízezer pengőt a lap anyagi helyzetének rendezésére fordítják, Bajcsy-Zsilinszky vezető szerepének megőrzése mellett. Zsilinszky végül is nem használta fel az összeget, s nem vállalta a jegyzőkönyvben foglaltakat.⁸⁷

⁸⁶ Bajcsy-Zsilinszky Endre Németh Imrénék írott 1937. febr. 8-i leveléből: „Jó két esztendeje, hogy kb. az a társaság, amely a Válasz körül csoportosul, 1934. november 30-án, nevem napján egy kedves ajándékkal lepett meg, szép töltőtollal, rajta a következő felírás: »Magyar írók a magyar falu képviselőjének«. Ott volt Tamási Áron, Zilahy Lajos, Féja Géza, úgy emlékszem Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Nagy András és még néhányan, de úgy emlékszem, Te is ott voltál. Lőrinc vagy Áron adta át nekem egy kedves kis bevezetővel a tollat és én nagyon boldog voltam és büszke voltam. Még később is többször jöttem össze ezzel az író társasággal...” Németh Imre-hagyaték, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZK Kt.), Fond 155.

⁸⁷ FÉJA 1982, 111. Féja emlékezése szerint Zilahy tízezer pengőt adott Zsilinszkynek a Szabadság fenntartására. Féja emlékezését nem támasztja alá egyértelműen az a jegyzőkönyv, mely Szabó Lőrinc hagyatékában maradt fenn, s amelynek szövege szerint végül is ez az összeg egy kollektív felajánlás volt, illetve nem derül ki belőle, hogy a felajánlott összeg honnan származott:

„Jegyzőkönyv

1934. december 9-én este. Jelen voltak: Illyés Gyula, Németh Imre, Szabó Lőrinc, Tamási Áron és Zilahy Lajos.

Alulírottak, akik azt a megbízást kaptuk, hogy a Szabadság című lap ügyeinek rendezésére vonatkozóan javaslatot tegyünk, a következőkben állapodtunk meg:

I. A tervbevevett szanalási akciót nem tartjuk célravezetőnek.

II. Azt az összeget, amely a mi saját baráti körünkben jelentkezett s amely mintegy 10,000 pengőt ígér, hajlandók vagyunk a Szabadság sürgős anyagi ügyeinek rendezésére fordítani, a következő feltételek mellett: a) ha ez az összeg elegendő arra, hogy a hitelezőkkel való megegyezés alapján a lap minden adósságától megszabaduljon; b) ha az 1935-re kidolgozott költségvetés azt mutatja, hogy a lap életképes; c) ez a kb. 10,000 pengő olyan kölcsönnek tekintendő, amely csak a lap tiszta jövedelméből fizetendő vissza; d) a baráti hitelezők az általuk folyósított összeg biztosítéka fejében megkapják a lap összes részvényeit.

III. Az újjászervezett lap szellemi irányítására vonatkozólag abban állapodtunk meg, hogy a lap a jövőben Zsilinszky Endre kívánságának megfelelően teljesen független lesz a Nemzeti Radikális Párt ügyeitől. A jövőben tehát nem úgy fog szerepelni, mint a Nemzeti Radikális Párt hivatalos lapja, miután azonban célkitűzései teljesen megfelelnek az említett párt programjának, feltétlenül szükséges és elengedhetetlen, hogy vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre, a párt vezére, vezetés szerepet viseljen, akár mint főmunkatárs, akár mint állandó szerződésben lévő fizetett vezércikkíró.

IV. A lap állandó szerkesztőségének tagjai a következők lennének: Féja Géza, Kerék Mihály, Kodolányi János, Kertész Dániel, Simándi Pál és Tamási Áron.

V. Abban a kérdésben, hogy vajon az új szellemi irány miképpen helyezkedjék el a fővárosi és vidéki olvasóközönség érdeklődési körei között, határozott meggyőződésünk az, hogy a hangsúlyt teljesen a vidéki lakosság érdekeire kell tenni, kibővítve ezt a megszállt területeken élő magyarság érdekkörével.

VI. Elhatároztuk, hogy a lap anyagi ügyeinek rendezését haladéktalanul munkába vesszük.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

Zilahy – aki valamiféleképpen személyes kapocs volt Gömbös és a reformeszmék mellett elkötelezett írók között – nem tartozott a Válasz gárdájához, és Szabó Lőrinc is csak verseket, illetve kezdetben irodalmi kritikákat szánt a folyóiratnak, szerkesztési munkájában pedig nem vett aktívan részt. Mindhárom orgánium íróinak nézetei olykor élesen különböztek. Az ellentétek ellenére vagy éppen annak hatására ezek a munkatársi együttesek sajátos összhangzatot alkottak. Egy-egy író egyik vagy másik lapnál való léte a lapok jellegzetességét mélyítette.

Egy országos újság feladata, helyzete, befolyása újabb lehetőséget jelentett a társadalmi kérdésekkel foglalkozó írók számára. A lapban megjelent publikációkkal gyorsan és érzékenyebben tudtak reagálni az eseményekre, ugyanakkor a munkatársak újszerű feldolgozásban olyan témákat választhattak, melyek nem voltak fellelhetőek a korabeli napilapok hasábjain. Helyzetképeket, elemzéseket tudtak azoknak a hírlapolvasóknak is nyújtani, akik egyébként a társadalomtudományi vagy az irodalmi folyóiratok kínálatát nem kísérték figyelemmel. Magyarországon mindig is politikai tartalommal telítődött a társadalomkutatás. A benne megnyilvánuló kettősségnek, a tényfeltáró és a politikai szerepnek egyszerre tudott hathatós teret adni a napilap, elsősorban azért, mert érzékenyebben reflektálhatott az aktualitásokra. A szociografikus irányultság határozta meg a Magyarország váltakozó intenzitással meglévő mozgalmi jellegét a Zilahy nevével fémjelzett időszakban.

1934 júliusától kezdődően a lap új jellege némileg megszelídült. A könnyedebb hangvételű cikkek, a bulvárhírek aránya nagyobb lett, jelentősebbé vált a külpolitikai rovat,

Illyés Gyula, Németh Imre, Szabó Lőrinc Tamási Áron, Zilahy Lajos.” MTAKK, Ms 4678/1.

Az esetet következőképpen idézte fel Bajcsy-Zsilinszky Sztranyavszky Sándornak, a Nemzeti Egység Pártja elnökének írott 1935. jan. 28-i levelében: „A Szabadság ügyében pedig úgy kerültünk tárgyaló asztalhoz, hogy egy a magyar ügyet *pártpolitika fölött* szolgálni kívánó írói társaság Zilahy Lajos, Németh Imre és még néhány kitűnő író vezetésével vette tervbe a *Szabadság* átvételét, illetőleg szanálását. Egy ötös bizottság, melynek Zilahy Lajos és Németh Imre is tagjai voltak, egy tervet dolgozott ki, amely szerint én átadtam volna a Szabadság részvényeit (helyesebben az Előrs Rt. részvényeit), ennek a társaságnak, amely aztán a lapnak az *ő elgondolásuk és koncepciójuk szerint való* átalakítását, szerkesztését s anyagi szanálását vállalta volna magára, én pedig csak mint egyszerű cikkíró szerepeltem volna. A leglényegesebb változás az lett volna mégis a lapban, hogy *az megszűnt volna a Nemzeti Radikális Párt orgánuma lenni*. Nekem, megmondtam barátaimnak, ez a megoldás nem lett volna természetesen szívem szerinti, hiszen ez pártom összezsugorodását jelentette volna, de mégis elfogadható lett volna azért, mert *lapom teljes beszüntetése és e között a terv között* kellett választanom. A lap végleges beszüntetése pedig az én tökéletes anyagi pusztulásomat jelentette volna s egyben néhány embernek, derék és kitűnő, tehetséges magyar íróknak, attól a száraz kenyértől való elesését is, amit szegény lapom nyújthatott nekik. Emellett *ez a kitűnő írói társaság még mindig a legközelebb áll gondolkodásban, radikális reformtörekvésekben, hozzám úgy, hogy senkisémmel mondhatta volna, hogy én ellenségnek adtam el a lapomat*. Ez volt a terv, tehát igazán nem olyan elgondolás, amely akár az én részemről jelentett volna árulást, akár Németh Imréék részéről inkompatibilitást állásukkal, helyzetükkel, politikai meggyőződésükkel. – Ez a terv azonban nem tudott megvalósulni, mert csak olyan megoldás jelentkezett anyagi szempontból, amelyet sem én, sem ők el nem fogadhattak. Erre nem maradt más választás, mint egy utolsó kísérletet tennem: felvettem egy barátom segítségével újabb 1000 pengő kölcsönt s ezzel megindítottuk szerényebb keretek között a lapot s egyben felhívást intéztem híveimhez és olvasóimhoz, hogy vásárolják fel az Előrs Rt. birtokomban lévő többségi részvényeit, melynek ellenértékét én utolsó áldozatomként a lap szanálására odaadtam.” A levél másolata Németh Imre hagyatékában: OSZK Kt., Fond 155, kiemelések a levélben.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004. évfolyam 3. szám

melyben már egyre inkább tendenciák nélkül tárgyaltattak az európai események. A szociális tematikát leginkább Féja vidéki riportjai és publicisztikája képviselte, az ő írásaiban domborodott ki leginkább a társadalomrajz közéleti, politikai jelentősége. A szeptember 6-i számban jelent meg „*A Nép Eötvös-Kollégiuma*”: *Megvalósul az „Ifjú Magyarország” első életképes intézménye* című cikke. Féja Németh László kifejezését felhasználva az ő nyomán, de Némethet némileg bírálva fejtette ki saját elképzeléseit egy Budapest környékére telepített, száz hold földön gazdálkodó, 20–25 házból álló mintafalucskáról, melyben tehetséges falusi legényeket gyűjtenének össze. „Az »östehtetség« megízlelné a magyar kultúra egészét, feljutna fejlődési vonalunk legmagasabb pontjára.” Ez az eljövendő egyetemes magyar népfőiskola lenne – véleménye szerint – az esedékes reformkorszak egyik legfontosabb szerve. Ugyanebben az időben került előtérbe a hazai sajtóban és természetesen a Magyarország hasábjain is az úgynevezett östehtetségek kérdése. Bajcsy-Zsilinszky Endre *Mit kezdünk östehtetségeinkkel?* című cikkével Veres Péterről rajzolt portrét. Beszélgetésük során a parasztíró a népből való származás tényének mitizálása helyett legfontosabbnak a nép osztársadalmi felszabadítását tartotta, mivel mindenfajta tehetség csak a szabadság által bontakozhat ki. Cikkeivel jelentkezett a lapban A Fialat Magyarság Szociográfiai Munkaközösségének ifjú vezetője, Szabó Zoltán is. A szeptember 7-i számban arról szólt, miképpen szembesül egy fiatal értelmiségi a kor magyar sorskérdéseivel, a 16-i számban pedig a kisebbségi magyar fiatalok számára adódó lehetőségeket vette sorra Romániában. Később, 1935-ben több cikkben adta közre a Munkaközösség vizsgálatainak, felméréseinek az eredményeit: így riportorozatot közölt a lap a néptáplálkozásról *Mindennapi kenyér aktái* címmel,⁸⁸ majd *A könyv a magyar falu kezében* sorozatcím alatt cikkek mutatták be a falusi szellemi életet is. A vizsgálat módszeréről ezt közölte a szerkesztőségi bevezető: „Kötelek, Tard, Szin, Alag és Decs községben a tanítók megkapták a felkérést: gyűjtsék össze a falubeliek véleményeit könyvekről, írókról. A véleményeket szó szerint feljegyezték vagy megírták maguk a véleménymondók. A gyűjtő beküldte a könyvtár listáját, feltüntetve azt is, hogy melyik könyvet hányan vették, s hogy mi tetszett belőle és miért?”⁸⁹

Zilahy elképzelése szerint a lap részt kell hogy vállaljon az új szociográfus gondolkodás és gyakorlat kialakításában. Ezért is közölte Szabó Zoltánék felméréseit, és támogatja Féja falukutató munkáját. Féja egy cikkében utalt is Zilahy kezdeményezésére: „Zilahy Lajos két esztendő óta fáradozik a magyar szociográfiai munka megindítása érdekében. Figyelmeztetett, hogy jön a nyár, képezzük ki a fiatalságot, adjunk papírost és ceruzát a kezébe, s csinálják meg az ország szociális térképét, a magyar munka tervrajzát, mert e nélkül a reformkorszak s minden hitünk és reményünk csak álom és áb-

⁸⁸ 1935. máj. 10-től.

⁸⁹ *A könyv a magyar falu kezében: Öt magyar falu népe véleményt mond az irodalomról. Olvasáskutatói vizsgálatok. A világ sora és a könyv kritikásai a padkán. A történelem és a magyar sorskérdések felé fordult az érdeklődés. Olcsó kiadványokat a ponyva ellen!*, Magyarország, 1935. júl. 4.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évi évfolyam 3. szám

ránd.”⁹⁰ Zilahy törekvése jegyében jelent meg a Magyarországon az az oldalas nagy cikk, mely a Szociográfiai Intézet áldatlan helyzetét mutatja be.⁹¹

A Magyarország szerkesztősége távol tartotta magát az akkori, több lapban is zajló, a zsidóság szerepével kapcsolatos vitától; az újságnak csak egyetlenegy cikke foglalkozik ezzel a kérdéssel. A népi mozgalom egyik kristályosodási pontját Németh László *Ember és szerep* című önéletrajzi műve részletének a Kalangyában való közzététele jelentette.⁹² Erre a passzusra válaszolt először Ignotus a zsidóság asszimilációja mellett érvelve,⁹³ majd Hatvany *A szellem különítményesei* című írásával, Németh Lászlóval kapcsolatban „legközépkoribb faji harcot”, „faji vad ösztönt” említve.⁹⁴ Hatvany cikkére pedig Illyés válaszolt: a szerveződő népi mozgalomnak semmi köze a nemzetiszocializmushoz vagy az antiszemitizmushoz.⁹⁵ Ezt követően Ignotus fia, Ignotus Pál cikkével elsősorban Illyés írására reflektált, ugyanakkor Németh Lászlóról is szólt, akit Illyés „megalomániás kar- és kortársa”-ként aposztrofált.⁹⁶ A vita kiszélesedett, bekapcsolódtak a liberális, polgári radikális lapok, köztük a kormányparti Budapesti Hírlap és a népi írók irodalmi lapja, a Válasz is. Három nappal Németh László *Egy különítményes vallomása* című írásának Budapesti Hírlapban való megjelenése után⁹⁷ közölte a Magyarország *Válasz egy különítményes vallomására* címmel Pap Károly hozzászólását, mely Németh Lászlót védte. Pap így foglalta össze Némethnek a zsidóságot illető álláspontját: „tisztellek, becsüllek, te zsidó, aki odaadó munkában élsz itt, de egyik sohase lehetünk, és te sehol sem állhatsz az élen, mert más sors van a te hátad mögött s más az enyém mögött.” Pap szerint azonban ez nem az antiszemitizmus megnyilvánulása, hanem „minden nép sajátos szellemi kincseinek féltése”. Ugyanakkor távolságot tartott Némethtel szemben, akárcsak Ignotus, illetve Hatvany irányában: „más sorsa miatt nem érti meg teljesen a zsidó sorsát: ugyanabban a hibában látom őt, mint amit a zsidóknak felró.”⁹⁸ Egy szerkesztőségi bevezető előzi meg Pap cikkét: „A Magyarország hasábjain indul meg az az irodalmi vita, amely ma már az egész magyar sajtóban visszhangot vert s amelynek felvonuló

⁹⁰ FÉJA Géza, *Szegedtől a szatmári határörvidékig*, Magyarország, 1934. aug. 17.

⁹¹ *Kilenc éve küszködik a Szociográfiai Intézet: Az állam 18.000 pengőről 13.000-re csökkentette évi hozzájárulását*, Magyarország, 1934. szept. 22. A cikkből kiderül, hogy a Statisztikai Hivatal harmadik emeletén kapott egy szobát és előszobát a „magyar reformkorszak legfontosabb előkészítő intézménye”, a Szociográfiai Intézet. Őt állandó hivatalnok mellett „szellemi szükségmunkások” dolgoznak itt. A cikkíró megjegyezte: „A Magyarország szerkesztője minden követ megmozgatott, hogy vállalja a munkát az ifjúság és a társadalom, ha már az állam nem tudja vagy nem akarja vállalni.” Az Intézet minden nehézség ellenére, akkoriban jelentette meg a *Baranya vármegye topográfija* c. hatalmas munkát.

⁹² NÉMETH László, *Ember és szerep*, Kalangya, 1933/11–12–1934/1–12.

⁹³ IGNOTUS [VEIGELSBURG Hugó], *Az idők mögött*, Magyar Hírlap, 1934. máj. 13.

⁹⁴ HATVANY Lajos, *A szellem különítményesei*, Újság, 1934. máj. 27.; kötetben: *A népi-urbánus vita...*, 42. jegyzetben i. m., 94–105.

⁹⁵ ILLYÉS Gyula, *Szellemi vérvád*, Magyar Hírlap, 1934. jún. 3.

⁹⁶ IGNOTUS Pál, *Az út*, Esti Kurir, 1934. jún. 15.

⁹⁷ NÉMETH László, *Egy különítményes vallomása*, Budapesti Hírlap, 1934. jún. 17.; kötetben: NÉMETH László, *A minőség forradalma – Kisebbségben, Első kötet, Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vita-iratok*, Bp., Püski, 1992, 568–574.

⁹⁸ PAP Károly, *Válasz egy különítményes vallomására*, Magyarország, 1934. jún. 20.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

gondolataiban nemcsak a magyar irodalom, hanem a magyar politika kérdései is tükröződnek.” E beköszöntő ellenére Pap Károly hozzászólásának nem lett folytatása a lap hasábjain. A vitacikkek lapban való sorozatos közlését a konzern vezetése akadályozta meg.⁹⁹

Több ekkori cikk is foglalkozik Gömbös Gyula személyével. Vass Sándor idillikus portrét rajzolt a miniszterelnökről, akinek ötvenholdas gazdasága volt Nagytétényben: *Gömbös Gyula a baracktermelő kisgazda*. A szerkesztőség kiemelten foglalkozott azzal a Gömbös elleni támadással, mely a Hamburger Tageblattban jelent meg. A német cikkíró azt az ellentmondást járta körbe, hogy míg Magyarországon Gömbös üldözi a németeket, ugyanakkor a kormány tagjainak jelentős része – beleértve magát a miniszterelnököt – valójában német származású. Majd a németiség magyarországi helyzetét vizsgálta, magyarellenes elfogultsággal.¹⁰⁰

Miután az első Gömbös-kormány aláírta 1934. február 6-án a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatokat felvételét jelentő egyezményt, a lapban már tudósítások és riportok is voltak olvashatóak a Szovjetunióbeli állapotokról. Az augusztus 29-i szám például oldalas beszámolót közölt a moszkvai írókongresszusról, melyen magyar részről éppen két, az Új Szellemi Fronthoz köthető író, Nagy Lajos és Illyés vett részt.¹⁰¹ Illyés úti élményeit szeptember 29-től kezdte el közölni a Magyarország. Illyés egy emlékezéséből kiderül, hogy a Szovjetunióbeli utazását éppen a Zilahy által, egy tudósító cikksorozat reményében kifizetett előleg tette lehetővé, majd amikor a lap iránt az úti beszámolók okán megnövekedett az érdeklődés, Vadnai Béla, Az Est-konzern vezérigazgatója további összeg folyósítását ajánlotta fel az íróknak.¹⁰² Illyés cikksorozatát bevezetendő

⁹⁹ Zilahy Lajos később, 1936. márc. 29-i felmondólevelében nehezményezte Az Est-lapoknak a zsidókérdéssel kapcsolatos álláspontját. Lásd Új Magyarország, 1936. ápr. 9. A zsidókérdéssel kapcsolatos irodalmi vitáról lásd MONOSTORI Imre, *A zsidókérdés változatai a magyar folyóiratokban a húszas évektől a zsidótörvényekig*, II, *A kibontakozó népi mozgalom sodrában*, Kortárs, 2003/10, 16–88.

¹⁰⁰ Például *német támadás Magyarország ellen: A Hamburger Tageblatt Gömbös Gyula magyarságát is kétségbevonja*, Magyarország, 1934. júl. 24.; *A wetzlári gombkötő: A Hamburger Tageblatt hazugsága Gömbös Gyuláról*, Magyarország, 1934. júl. 25.; *Hamburgból jelentik...*, Magyarország, 1934. júl. 26. Kodolányi emlékezésében említette az esetet, s elmondta, hogy Zilahy megbízta a német újság állításainak cáfolatával, vagyis annak bizonyításával, hogy a miniszterelnök valójában régi eredetű magyar nemzetségből származik. Lásd KODOLÁNYI 1968, 38. jegyzetben *i. m.*, 351–353.

¹⁰¹ Illés Béla 1954. jan. 25-i, Révai Józsefhez írott levelében azt nyilatkozta, hogy az írókongresszus előkészületi munkája során a Párt Szervező Bizottsága olyan külföldi írók meghívását határozta el, akik „elvtársak és rokonszenvezők”. Kun Béla javaslatát kérték, aki első alkalommal Illyés mellett Móricz Zsigmondot nevezte meg. Később azonban megváltoztatta véleményét, így utazott ki Nagy Lajos. Az a három író, aki szóba jött mint meghívott, az Új Szellemi Fronthoz kötődött. Végül is olyan társadalmi elkötelezettségű írókat akartak megnyerni a kongresszus szervezői, akik tekintéllyel bírtak a hazai szellemi életben. Lásd MTAKK, Ms 10.468/212. Ez is egy példája annak, hogy mennyire más szempontok alapján ítélte meg a hazai szellemi életet a magyarországi baloldal és a szovjet kommunista emigráció. Ebből adódott az is, hogy 1945-ben éppen Új Szellemi Front néven egy pártok feletti szellemi szerveződés létrehozását szorgalmazták a kommunisták, némileg visszautalva az 1935-ös mozgalomra.

¹⁰² Illyésnek ezt a visszaemlékezését naplójegyzeteinek 1986-os kiadása alkalmával tették közzé; lásd ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1929–1945*, vál., szerk., s. a. r. ILLYÉS Gyuláné, Bp., Szépirodalmi, 1986 (a továbbiakban: ILLYÉS 1986), 91.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

megjegyezte: „Híven megírtam mindent, amit láttam. Tisztában voltam azzal, hogy akik írásaimat kezükbe veszik, legnagyobbbrészt csak azért olvassák el őket, hogy már eleve kész világnézetük igazolására találjanak benne adatokat, jobbról és balról egyaránt. Ez a körülmény engem nem zavart. Írói mesterségem erkölcsi jogot adott arra, hogy minden politikai szempont nélkül megírjam, amit a szememmel láttam. Úgy hiszem, ezzel teszek legnagyobb szolgálatot még a politikai pártok híveinek is.”¹⁰³

A november 4-i számban jelent meg Zilahynak az a cikke, mely Kerék Mihálynak a telepítés kérdéséről írott hosszabb tanulmányát vezette be, s egyben egyfajta áttekintését is adta a lap elmúlt háromnegyed évi történetének. Cikkének első felében arra figyelmeztetett, hogy a nemzeti megújulás lehetősége nem önmagában a revízió, hanem az a csonka ország határain belül található meg. Miközben a politikusok figyelme a külpolitikai kérdések felé irányult, teljességgel megfeledkeztek a magyar középosztályról, az iparosokról, kereskedőkről, a munkásokról és a parasztokról, pedig rendkívül fontos lenne a szembenézés a társadalmi problémákkal a végveszély óráiban. Továbbiakban a lap munkatársi gárdájának célkitűzéséről, megalakulása miéértjéről szolt, megállapította: részt akartak vállalni az évszázados bűnök eltakarításában. A tragikus helyzet kötelezte arra őket, hogy ható tényezőivé váljanak a modern emberi gondolkodás átalakulásának. „Mi írók a szabad gondolkodás jegyében csak azt követeljük, hogy az emberi életre sorsdöntőkké vált kérdésekről mi is gondolkozhassunk” – mondta Zilahy. „Tanulni és tanítani akarunk. Megtanulni azt, amit a folyton változó világ vetít elénk és tanítani a magunk tisztább, közvetlenebb nyelvén. Megtanítani a nemzetet gondolkodni saját sorsa felett.” A legtöbb szellemi munkát végző foglalkozási ág nem léphet túl saját keretein, minden megkötöttsége ellenére a sajtó, de még inkább az irodalom a legfüggetlenebb szellemiség. Ezt követően a kommunistaságnak a lappal kapcsolatban gyakran hangoztatott vádját utasította vissza, majd arról értekezett, hogy a liberalizmusnak a földről vallott felfogása alapvetően megbukott, mivel a nemzeti liberalizmus korszaka a magyar földet is egyszerű adás-vétel tárgyának tekintette, s nem vette tekintetbe annak szociális és nemzeti tartalmát.

A következő cikksorozat Kerék Mihályé; Illyés úti jegyzeteit követően, a november 6-i számban jelent meg első darabja. *A sír, hol nemzet süllyed el* című művében a szerző az Európában egyedülálló nagybirtokrendszer kialakulásának okait és folyamatát elemezte, majd egy igazságosabb birtokstruktúra kialakításának, a parasztság földhöz juttatásának lehetőségeit vázolta fel. Kerék cikkeihez nem sokkal később Móricz Zsigmond szólott hozzá.¹⁰⁴ Az 1935. január 5-i számban egy elítélő ismertetés jelent meg Károlyi Gyula földbirtokreform elleni nyilatkozatáról, melyet a Pesti Napló aznapi száma közölt. A volt miniszterelnök egy tanulmányt küldött szét a politikai és gazdasági élet vezető személyiségeinek a telepítés kérdéséről. Ebben 29 nagybirtok adatait dolgozta fel abból a szempontból, hogy hány embernek ad kenyeret egy nagybirtok, és hány ember megélhetését tudná biztosítani ugyanaz a birtok feldarabolt állapotában. Kimutatta, hogy körülbe-

¹⁰³ „Ezt láttam Oroszországban!” Illyés Gyula beszámolója a Szovjet népének nagy drámájáról – Cikksorozatot szombaton kezdi közölni a „Magyarország”, Magyarország, 1934. szept. 28.

¹⁰⁴ Az első: MÓRICZ ZSIGMOND, *A föld és az ember*, Magyarország, 1934. nov. 29.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évi évfolyam 3. szám

lül háromszor annyi családot tart el a nagybirtok, mint amennyinek ugyanaz a birtoktest kisbirtokokra felaprózva kenyeret tudna adni. Ugyanabban a számban, az ismertetést követően Móricz Miklós közgazdász nyilatkozott a kérdéstről, cáfolva Károlyi adatainak helyességét. Megjegyezte, hogy Magyarországon már évtizedek óta akadályok tornyosulnak a mezőgazdasági üzemi statisztika megújítása elé, ezért nincsenek közvetlen adatok arról, hogy mekkora is a nagybirtokok népessége. A január 8-i számtól már új rovat indult *Vita a földbirtokreform körül* címmel. Először Mándy Sámuel felsőházi tag védte meg Károlyi nézeteit, majd „Ky” szignóval Kerék Mihály cáfolta mindkettejük álláspontját. A telepítés mellett felszólalt még Farkas Elemér országgyűlési képviselő is.

November 26-tól kezdődően jelent meg Neszlényi Mátyás riportsorozata, mely a kisantant országokban élő magyar kisebbségek helyzetéről adott képet. 1935. január 13-tól kezdte el közölni a lap Luby Margit nyírségi és erdőháti életképeit.

Az irodalmi közlemények között megtalálni Németh László fontos esszéit (*Lesz-e reform; Kert, magyarság, minőségszocializmus*), Illyés publicisztikáját (*Legenda a magyar földről*), tudósítás olvasható, az 1935. február 10-i számban a megalakuló Vigilia folyóiratról, s arról, hogy a Válasz megerősödve és kibővülve Budapestre költözött. A szemleíró a Választ illető méltatását így összegezte: „Kapui tárva vannak minden irány felé, de mégis meg tudja őrizni ízét és saját rendeltetését. A mai kor állandóan zűrzavaros kérdéseket vet fel és a haladó, de minden, a valósághoz és a földhöz kapcsolódó gondolkodása mellett is humanista szellemű ifjúság erre a kérdésre legjobb lelkiismerete és tudása szerint igyekszik válaszolni. Íróin, költőin és szociológusain keresztül a kultúra válaszol ezekre a kérdésekre, de a válasznak általános emberi vonatkozásain túl az egész magyarság, sőt pontosabban: a népi magyarság számára történő elgondolás nagy keretei bontakoznak ki. Szép és magas feladatot tűzött maga elé: örködni a kor lelkiismerete felett.” Még az 1934. szeptember 18-i számban Csiszár Lajos erdélyi publicista *Paraszt Európa* című tanulmányának kivonata, majd ehhez kapcsolódóan Féja Géza írása a 19-i számban olvasható. Az említett utóbbi számban jelent meg meg Nagy András nagy terjedelmű interjúja Áprily Lajossal. Mindhárom közleményről konkrétan lehet tudni, hogy az Szabó Lőrinc „megrendelésére” keletkezett.¹⁰⁵ A lap Thomas Mann 1935. január végi magyarországi látogatása alkalmával oldalas nagy interjút tett közzé, majd Cs. Szabó László riportja volt olvasható a német író itthoni tartózkodásának programjairól.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Az említett közlemények: CSISZÁR Lajos, *Paraszt Európa*, Magyarország, 1934. szept. 18.; FÉJA Géza, *Paraszt Európa – paraszt Dunavölgye*, Magyarország, 1934. szept. 19.; NAGY András, „*Ez a szép daktilus a Baár-Madas...*”: *Beszélgetés Áprily Lajossal, a költővel, a Baár-Madas leányliceum igazgatójával*, Magyarország, 1934. szept. 19. (A címben szereplő iskolába járt a költő leánya.) Lásd Szabó Lőrinc feleségéhez írott 1934. szept. 20-i levelét: *Harminchat év: Szabó Lőrinc és felesége levelezése (1921–1944)*, s. a. r., bev., jegyz. KABDEBŐ Lóránt, Bp., Magvető, 1989, 444.

¹⁰⁶ *Új humanizmus felé haladunk – mondja Thomas Mann: Egyórás beszélgetés Prágában a világhírű íróról, aki ma este Budapestre érkezik*, Magyarország, 1935. jan. 27.; CS. SZABÓ László, *Egy nap Thomas Mannal Magyarországon: Wagner előadása után vidékre rándult ki a világhírű író. Beszélgetés az európai szellem mai helyzetéről*, Magyarország, 1935. jan. 29.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–2016 évfolyam 3. szám

5. A Magyarország főszerkesztőjének, Zilahy Lajosnak 1935 áprilisában megjelent, *Új Szellemi Frontot!* című cikkében foglaltak mellett egységesen állt ki a népi írók csoportja. Ez az egységes kiállítás kezdetben elfedte a már Zilahy 1934. márciusi színrelépése óta meglévő, olykor vitává fajuló, sértettséget kiváltó szemléletbeli különbségeket, melyeknek egyik fontos oka Bajcsy-Zsilinszky és Gömbös ellentétében kereshető.

Gömbös rögtön miniszterelnökké választását követően arra törekedett, hogy megszabaduljon Bethlen „politikai gyámkodása”-tól, és az ezáltal megnyíló mozgástérben hozzalásson elképzeléseinek a megvalósításához.¹⁰⁷ Ennek érdekében azt próbálta elérni, hogy Horthy Miklós kikerüljön Bethlen befolyása alól, ha csak ideiglenesen is, és ezáltal lehetősége legyen arra, hogy a törvényhozási ciklus lejárta előtt a parlamentnek a kormányzó általi felosztatásával megszüntesse Bethlen vezető szerepét a kormánypártban. Ahhoz, hogy ezt véghezvigye, mindenféleképpen külső támogatásra volt szüksége, és elsősorban egykori fajvédő politikustársaiban látta meg a segítő szövetségest. 1934 tavaszán Eckhardt Tiborral, a kisgazdapárt vezetőjével kötött titkos paktumot. A másik egykori barátal, Zsilinszkyvel is folytatott tárgyalásokat, aki annak ellenére, hogy – ha leginkább közvetve is – több alkalommal egyaránt bírálta Gömbös kül- és belpolitikáját, nem utasította el a választási szövetség gondolatát. Gömbös kilátásba helyezte a Bethlen-garnitúra politikai hatalmának végét. Ennek érdekében ekkor még külön kívánatosnak tartotta, hogy a Nemzeti Radikális Párt mint reformot sürgető erő jelentőségében megnövekedjen, ugyanakkor véleménye szerint alibit is szolgáltatna egy ilyen kimondottan németellenes párt parlamenti jelenléte, amennyiben Hitlerék súlyosabb követeléseket támasztanának a kormánnyal szemben. Gömbös négy-öt mandátumot ígért, Zsilinszky pedig azt válaszolta, hogy ha tiszta választás lesz, akkor tizenegy kerületben fognak győzni. 1934. december 9-én Zsilinszky lakásán összejövétel volt. A meghívó szövege szerint a találkozó célja, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre hetilapja, a Szabadság anyagi megalapozásának, munkatársi gárdája kibővítésének kérdéséről tárgyaljanak. A résztvevők: Féja Géza, Illyés Gyula, Kertész Dániel, Kodolányi János, Németh Imre, Németh László, Szabó Lőrinc, Tamási Áron és Zilahy Lajos. Zsilinszky ez alkalommal ismertette a jelenlévőkkel a Gömbössel kötött választási megállapodást.¹⁰⁸

1935. március 2-án Gömbös felajánlotta a kormányzónak a lemondását, Horthy ugyanakkor megbízta egy új kormány megalakításával, és átnyújtotta a képviselőházat felosztató legfelsőbb kéziratot. Még a március 2-i találkozón a kormányzó elfogadta a Gömbös által bemutatott új kormánylistát. Március 5-én a miniszterek letették a hivatali esküt, és ezt követően kiírták az új választásokat.

A Zsilinszky lakásán 1935. március 10-én rendezett újabb összejövételen már leginkább a Nemzeti Radikális Párt emberei voltak jelen, a választásra való felkészülés céljából. Rögtön az eszmecsere kezdetekor megjelent Szabó Lőrinc, hogy egy Gömböstől származó újabb ajánlatot közvetítsen. Az esetre többen is visszaemlékeztek. Talpassy Tibor visszatekintése a legrészletezőbb: „A házfelosztatást követő negyedik napon már

¹⁰⁷ Lásd GERGELY 2001, 30. jegyzetben *i. m.*, 285.

¹⁰⁸ Lásd VÍGH 1992, 57. jegyzetben *i. m.*, 154–156.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évi 5. évfolyam 5. szám

együtt ültek a párt vezető emberei Zsilinszky Attila körüti lakásán, hogy gondos mérlegeléssel kijelöljék a mandátumok várományosait. Javában tartott a zsebongó tanácskozás, amikor váratlanul vendég toppant be: Szabó Lőrinc, a költő. A szomszédos szobába kérte Zsilinszkyt, hogy négy szemközt közölhessen vele valamit. – Az elvonulás fölöttébb rövid volt. Néhány perc múltán kicsapódott az ajtó, s Zsilinszky felszólította a kitűnő költőt, hogy barátai előtt ismétlje el a vele közölteket, mivel előttük nincs semmi titkolnivalója. Kiderült, hogy Szabó Lőrinc Gömböstől jött, aki felajánlja Zsilinszkynek a kormánypártba, a Nemzeti Egység Pártjába való belépés lehetőségét azzal, hogy ebben az esetben három-négy barátja is hivatalos jelöltséghez juthat. Zsilinszky leszögezte, hogy ez az ajánlat éles ellentétben van a nagytétényi megegyezéssel,¹⁰⁹ és voltaképpen elvfeledást követel tőle. Szabó Lőrinc azonban tudatta a jelenlevőkkel, hogy minden előzetes megegyezés – Gömbös legújabb álláspontja szerint – semmis, csak egyetlen lehetőség van: szőröstől-bőröstől beolvadni a NEP-be.¹¹⁰ »Ha ellenállsz, Bandi, ki fognak irtani a parlamentből« – tette hozzá figyelmeztető nyomatékkal. – A jelenvoltak közül Féja támogatta, dr. Bodor¹¹¹ hallgatásával helyeselte a javaslatot, dr. Eröss János¹¹² pedig kompromisszumot ajánlott, [...] A zöm azonban élén Kodolányi Jánossal, minden nemtelen alkudozást elutasított. Kodolányi szóba hozta a miniszterelnöki becsületszót is. Szabó Lőrinc reagált rá: egyetlen sajnálkozó mosollyal. – Zsilinszkynek szemlátomást tetszett, hogy az elsőprő többség Kodolányinak és a vele együtt harcosan állást foglaló dr. Keszthelyi Nándornak helyeselt. Elégedetten fordult a méltatlan szerepet vállalt költőhöz: »Hallottad híveimet. Vidd meg válaszukat Gyulának.« Szabó Lőrinc nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy Zsilinszky utolsó lehetőségét játssza el a visszautasítással. Szavai azonban inkább megkeményítették, mintsem bizonytalanná tették volna Zsilinszkyt. Nyakát hátraszegve, elszántan vágta oda a költőnek: »Lehet, hogy Gömbös kiírt, de ezzel sem félemlíthet meg. Az új parlamentnek amúgy sem lesz semmi köze a magyar néphez.« »Elvesztél, Bandi!« – sóhajtott a költő és távozott.¹¹³

Gömbös valószínűleg nem találkozott személyesen közvetlenül ez előtt az eset előtt Szabó Lőrincel, ezt az életszerűtlen feltételezést csak az esetből kifolyólag a Zsilinszky iránt elfogult emlékezések állíthatják. Elképzelhető, hogy Zilahy Lajos kérte meg erre a közvetítő szerepre, mivel nem akarta magát exponálni ebben az ügyben. Ugyanakkor a költő is politikailag helyesnek tarthatta ezt a lépését. Cselekedetei közvetve arra utalnak, s a kortárs visszaemlékezésekből is levonható az a tanulság, hogy kívánatosnak tartotta a Gömbös–Zsilinszky megegyezést. Feltehetően maga Zsilinszky is ismerte és tiszteletben tartotta Szabó Lőrinc politikai helyzetmegítélését, még ha az ellenkezett is sok esetben a

¹⁰⁹ Nagytétényben volt Gömbös Gyula otthona, ott egyeztek meg a választás ügyében.

¹¹⁰ Nemzeti Egység Pártja, a kormánypárt akkori elnevezése.

¹¹¹ Bodor György, a Nemzeti Radikális Párt főtitkára.

¹¹² Eröss János, ügyvéd, a Nemzeti Radikális Párt egyik vezető politikusa.

¹¹³ TALPASSY Tibor, *A holtak visszajárna: Visszaemlékezések*, Bp., Magvető, 1971, 27–28. Simándy Pál az esetre visszatekintve nem nevezi meg, ki volt a közvetítő. V. Andor Talpassyhoz hasonlóan meséli el a történetet. Lásd *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*, szerk., bev. VIGH Károly, Bp., Magvető, 1969, 97, 102–103. Lásd még TALPASSY Tibor, *Betöltötte hivatását*, Bp., Magvető, 1975, 88.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

törekvéseivel, mivel ez után az eset után is a Magyarország munkatársa maradt, és Szabó Lőrinc későbbi feljegyzései, illetve Bajcsy-Zsilinszkynek Szabó Lőrinchez szóló levelei alapján elmondható: továbbra is baráti volt a viszony közöttük. A költő a reformerők nagy lehetőségének tartotta Gömbös befolyásának növekedését, és e lehetőség kihasználása érdekében egy széleskörű nemzeti összefogást tartott szükségesnek.

6. Zilahy Lajosnak a Pesti Napló 1935. április 14-i számában közzétett *Új szellemi frontot!* című vezércikke egy manifesztum szerepét töltötte be.¹¹⁴ Általában ennek az írásnak a megjelenésére datálják az Új Szellemi Front mozgalmának a kezdetét. Azonban elmondható, hogy az valójában már jóval azelőtt létezett, hogy kiáltványa napvilágot látott volna, hiszen a „népi politizálás”-ért létrejött munkatársi közösség már több mint egy éve működött. Zilahy cikke, mely érintette a magyar sorskérdéseket, és a közgondolkodásban, illetve a politikában végbemenő reformfolyamatok szükségességét hirdette meg, vízváltató lett a kor szellemi életében. A szerző személye annál is inkább meglepő lehetett sokak számára, mivel Zilahy elsősorban mint sikeres bestseller-író volt ismert,¹¹⁵ nem volt mondható az úgynevezett népi írók táborába tartozónak sem: ehhez a szellemi csoportosuláshoz nem annyira ideologikus vagy esztétikai megfontolások fűzték, mint inkább személyes kapcsolatai, illetve politikai-közéleti ambíciói. Cikkének címe azonban egy reformmozgalom elnevezésévé vált.

A kormányprogram bizonyos elmei, mint a sajtótörvény megalkotása, a kartell törvény módosítása, a 8 órás munkaidő bevezetése egyidejűleg az érdekképviseleti törvénnyel, a minimális munkabérek szabályozása, a gazdaadósságok rendezése, széles körben reménykeltőnek bizonyultak. Az *Új szellemi frontot!* című cikk kiindulópontja az az elmentmondás, hogy míg a második Gömbös-kormánnyal elérkezett annak a lehetősége, hogy a reformok programja egy kormányzati politika célkitűzésévé váljon, a kormányzat nem vonta magához az irodalmi, illetve a szellemi életet. Annak továbbra is egy „légüres” térben kellett léteznie, pedig nem létezett már az a világszemléleti szakadék, mely korábban például szembeállította egymással Tisza Istvánt és Ady Endrét. Az irodalmi élet jelesei továbbra sem válhattak közvetlenül aktív tényezőkké a politikai-társadalmi életben, mivel a kormányzat nem tett gesztusokat az írók felé, még ha nem is zárkózott volna el egynéhányuk képviselőjelöltségének gondolatától.

Ez a gondolat egyébként egy konkrét felvetésre is utal, melyről Illyés beszámolt naplóiban. Egy március 6-i jegyzet szerint Kozma Miklós felkérte, vállaljon mandátumot. Az ajánlatra Illyés azt válaszolta, hogy csak abban az esetben vállalja, ha vele együtt az általa megjelölt tíz másik író is mandátumot kap. Többek között megnevezte Móriczot, Babitsot, Zilahyt, Szabó Lőrincet, Németh Lászlót és Sárközi Györgyöt.¹¹⁶ Németh Imre

¹¹⁴ Kötetben: *A népi-urbánus vita...*, 193–196.

¹¹⁵ Lásd VAS István, *Nehéz szerelem, Harmadik rész: Mért vijjog a saskesehyű?*, Bp., Szépirodalmi, 1984 (a továbbiakban: VAS 1984), II, 259–260.

¹¹⁶ ILLYÉS 1986, 77. Egy nappal korábban, márc. 5-én ezt jegyezte fel: „Németh Imre mondja, K. [Kozma Miklós] puhatóldozott nála, akarok-e képviselő lenni? Nem. Németh László, s később Zilahy. A generációt be

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évi C. évfolyam 3. szám

egy vele készült interjúban arra emlékezett, hogy maga Kozma, Gömbössel egyetértésben, kínált fel tíz mandátumot írói csoport számára, így Illyés és Németh László mellett maga Szabó Lőrinc is képviselő lett volna. Az írók azonban nem éltek ezzel a lehetőséggel, a társaságból egyedül Németh Imre volt az, aki bekerült parlamentbe.¹¹⁷

Zilahy hangsúlyozta cikkében, hogy a politikának igényelnie kell nemcsak az íróknak, hanem az egész szellemi életnek a közreműködését a reformmozgalom sikere érdekében. Ennél a pontnál párhuzamot vont a magyar és a külföldi reformmozgalmak között, megemlítve a vázolt szempontok vonatkozásában sikeres példaként a fasizmust és a hitlerizmust. Ez a kitétel a kortársak jelentős része és az utókor előtt is nagy mértékben diszkreditálta írásának mondanivalóját és ezen keresztül a mozgalom létrejöttének a miértjét annak ellenére, hogy valójában az említett mozgalmaknak nem az ideológiájáról, törekvéseiről szólt elismerően, hanem azok társadalmi sikerességéről.

A társadalom szellemi-alkotó rétegének a politikai életben létező hiányáról ezt jegyezte meg: „Aggodalomra adhat tehát okot, hogy a magyar politikában ettől a rétegtől való elkülönülés éppen akkor következett be, amikor külföldön azzal teljesen egybeforrott.” Ezért is maradhat az a helyzet, hogy a rengeteg irodalmi és tudományos társaságnak nincs kapcsolata a magyar néppel: „Meg lehetnék elégedve, ha akár a parlamenten belül, akár a parlamenten kívül a tizennyolcezer egyesület helyett a magyar szellemi életnek csak tizennyolc olyan képviselőjét látnánk együtt, lélekben összekovácsolva, akik tudják, mit akarnak, akik tudják és érzik, hogy mit jelent a magyar sors számára ez a most meginduló reformkorszak.” Ekkorra már átértékelte azt az álláspontját, melyet még beköszöntő vezércikkében egy évvel azelőtt hangoztatott a megváltozott Magyarország napilap címlapján, miszerint az író „nem találkozhatik a politikával”.

Cikkének zárlatában az Új Szellemi Front megszületése első és legfontosabb alapfeltételének „az egységes világszemlélet”-et jelölte meg, illetve ezen belül pedig a „törhe-

lehetne hozni a parlamentbe, egy csoportban: Kerék, Némethék, Matolcsy, Lőrinc, Kodolányi, Féja, én. – Nem helyeslem. Feladatunk számon kérni a reformokat, kifejezesíteni azokat a köztudat zűrzavarában.”

¹¹⁷ Németh Imre az idézett interjúban részletesen beszámolt országgyűlési képviselővé válásáról, és ezzel együtt szövegezte Kozma Miklós azon kezdeményezéséről, hogy az írók mandátumhoz jussanak. „Na, már most az, hogy én hogy kerültem Kőszegre, és mért lettem én Kőszegen képviselő... Ennek komplex okai voltak. Egyik az, hogy talán Kozma Miklós, nem tudom határozottan, de feltételezem, hogy kívánta azt, hogy az ő, hát, munkatársai közül egy páran kerüljenek be a parlamentbe, ahol azután, ő talán úgy gondolta, hogy mi hűséges szatellitjei leszünk. Így kerültünk azután be a parlamentbe Somogyváry Gyulával. Somogyváry Gyula és jómagam a Rádió és az MTI garnitúrájából. [Németh Imre akkor a Magyar Távirati Iroda–Rádió Rt. konzernhez tartozó Magyar Országos Tudósító c. lap felelős szerkesztője volt.] De hát volt az én küldetésemnek egy másik mozzanata is. Az, hogy a Kozma Miklós még a Gömbös Gyulával való megbeszélés alapján, az 1935-ös választásokat megelőző időben vagy hetekben felkínált tíz mandátumot ennek az ún. írói csoportnak. Az én tudomásom szerint például hely már ki is volt tűzve, hogy melyik írónak, melyik kerületet jelölik majd ki. Még Szabó Lőrincnek is jutott volna kerület, nem csak Illyés Gyulának vagy Németh Lászlónak. Természetes dolog, hogy ezt az ajánlatot ez a grémium, ez nem fogadta el. Ellenben ott felvetődött az a kérdés, hogy nem volna-e azért mégis jó, hogy ennek a társaságnak, ahová már most én is tartoztam, miután vállaltam a Válasz felelős szerkesztői és felelős kiadói tisztét, hogy nem volna-e jó, mégis egyvalakinek mégis bekerülni a parlamentbe, és ott ennek az írói társaságnak a képviselőjét, hát, ellátni.” Tóbiás Áron beszélgetése Németh Imrével, PIM Hangtára, O131/2.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évi évfolyam 3. szám

tetlenül összeforrott magyar szemlélet”-et. Nem bontotta ki, valójában mit is értett ezeken a fogalmakon. Később az e cikk nyomán nevesített mozgalom néhány tagja – Zilahyval együtt –, ha sajátos módon is, de valamiféle tartalommal próbálta telíteni ezeket a kitételeket. Zilahy, mint ahogyan cikke is utal erre, katalizátor volt akkor a különféle reformelképzeléseket képviselő irányzatok és személyek, illetve a gömbösi törekvések között, elősegítette, felgyorsította a miniszterelnök és a reformokat követelő szellemi élet egymáshoz való közeledését. Ez a feladat megfelelt személyes ambícióinak, azonban nem kötelezte el magát sem a népi mozgalom, sem a kormánypárti politizálás mellett, ugyanakkor fenntartotta maga számára a különféle társadalmi szerepek – a lapszerkesztői, az írói, a magánemberi, a mozgalmár – közötti átjárhatóságot.

A cikk elválaszthatatlan attól a Gömbös Gyula és a népi írók közötti találkozótól, mely Zilahy közvetítésével jött létre, két nappal korábban, április 12-én,¹¹⁸ mondhatni, annak mintegy igazolásaként.

Lackó Miklós tanulmányában négy, a találkozót illető fontosabb emlékezést nevezett meg: a Zilahy Lajossal készített 1959-es interjút, Németh Imre 1965-ös szóbeli, Féja Géza 1971-es szóbeli és 1972-es írásos közlését, az utóbbi mindaddig nem jelent meg.¹¹⁹ Ugyanakkor említetlenül hagyta, még a többi rövid és általánosságokban mozgó visszatekintések között sem sorolta fel Féja Gézának Gömbös halála után egy évvel és egy hónappal a Magyarországon megjelent írását, melyben az író a miniszterelnökkel való találkozását örökölte meg.¹²⁰ Ezekon kívül alapvetően fontosak és jó pár részletre rávilágítóak Illyés Gyula naplójegyzetei és emlékezése 1945 júliusából,¹²¹ illetve Móricz Zsigmond feljegyzései, melyeket Móricz Virág tett közzé apjáról szóló visszaemlékezésében.¹²² Ezeket Lackó Miklós nem ismerhette tanulmánya megírásának idején, de munkája 1996-os újraközlésekor már hozzáférhetőek voltak könyv alakban.¹²³ Lackó szerint Zilahy átstilizálta mondanivalóját az eseményről, és azáltal, hogy Gömbös Gyuláról pozitívnak mondható képet festett, visszatekintése öngazoló jellegűvé vált. Lackó e szándékot érthetetlennek találta, mivel öngazolásra, megítélése szerint, nem volt szüksége az írónak: „...a magyar progresszív közvélemény még 1935-re vonatkozóan sem vonja kétségbe Zilahy szubjektív jó szándékát, s az 1930-as évek közepétől mind tisz-

¹¹⁸ Lackó Miklós április 16-át jelölte meg a találkozó napjaként. Illyés naplójegyzeteiben a datálás: „Április 12. Péntek.”

¹¹⁹ Lackó Miklós tanulmányának jegyzeteiben a következő forrásokra hivatkozik: BENEDEK István, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal: Vita a népi irodalomról*, Új Látóhatár, 1959/4 (júl.–aug.), 241–263; *Beszélgetés Féja Gézával*, 1971; FÉJA, *Megjegyzések...*, 73. jegyzetben i. m.; *Beszélgetés Németh Imrével* (Szabó Miklós gyűjtése), 1965.

¹²⁰ FÉJA Géza, *Találkozásom Gömbös Gyulával*, Magyarország, 1937. nov. 7. (a továbbiakban: FÉJA, *Találkozásom...*), kötetben: *A népi-urbánus vita...*, 404–408.

¹²¹ Az utóbbi Illyés naplójegyzeteinek 1986-os kiadásába illesztve jelent meg.

¹²² Idézi: MÓRICZ Virág, *Tíz év*, Bp., Szépirodalmi, 1981, I (a továbbiakban: MÓRICZ V. 1981).

¹²³ LACKÓ Miklós 1972-re datálta tanulmányát, melynek első kötetbeli megjelenése: *Válságok és választások: Történelmi tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*, Bp., Magvető, 1975, 57–170.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évi C. évfolyam 3. szám

tább formában érvényesülő antifaszizmusát.”¹²⁴ Azonban a Zilahy-émlékezések értékelésekor említetlenül hagyta az íróval készített interjú apropóját. Azt megelőzően – az 1956-os forradalom leverése után két és fél évvel – két alkalommal került közlésre az Új Látóhatár lapjain Ignotus Pál esszéisztikus emlékezése a népi mozgalomról *Népiség* címmel. Ebben egyrészt üdvözölte az MSZMP illetékes bizottságának azt a dokumentumát, mely a népi irodalom jellegének meghatározása és jelentőségének felmérése gyanánt bocsátott ki, s amely – Ignotus Pál véleménye szerint – „kétségtelenül hajlandóságot mutatott a történelmi előzmények őszinte számbavételére és csoportosítására.”¹²⁵ E cikkében Ignotus Pál azt állította, hogy az Új Szellemi Front mozgalmát elindító cikk már Hitler kormányra jutása után azt sürgette, „hogya a magyar szellemi elit szerveződjék meg – az olasz fasizmus és a német szocializmus mintájára”. (Állításának igazolására nem idézett a cikkből.) És elmarasztalta a Frontban résztvevőket – név szerint említve Illyést, Szabó Lőrincet, Németh Lászlót, Féja Gézát, Kodolányi Jánost, Pap Károlyt, Sárközi Györgyöt és Nagy Lajost –, hogy „egyikük sem felelte azt, hogy efféle Frontból pedig nem kérek”.¹²⁶ Zilahy emlékezéseivel Ignotus állításaira akart válaszolni, mivel a megnevezett és még élő íróknak nem volt módjuk ebben az ügyben nyilvánosan védekezni, s ugyanakkor kilátásba helyezte kiválását a londoni Magyar Írók Szövetsége Külföldön szervezetből is, amiért annak akkori elnöke tette közzé ezt a denunciáló véleményt.¹²⁷

Az esemény részleteit elsősorban Zilahy emlékezései, Illyés Gyula naplójegyzetei és visszatekintése, Féja Géza 1937-es cikke, illetve Móricz Zsigmond feljegyzései alapján érdemes felidézni.¹²⁸

¹²⁴ LACKÓ 1996, 35. jegyzetben *i. m.*, 156. Lackó Miklós nem bontotta ki, mit is értett a Zilahy szerepét – már-már perdöntően – pozitívan értékelő „progresszív közvélemény”-en. Mindenesetre különös, hogy az Új Szellemi Front körüli tömörülésben résztvevők közül éppen annak a működése vált leginkább elfogadhatóvá, aki a mozgalom programjának a meghirdetője volt, megteremtette a Gömbös és az írók közötti kapcsolatot, aki a gömbösi reformpolitikát valamilyen formában támogató országos napilap szerkesztője volt, és a Horthy-korszak több hivatalos jellegűnek tartható elismerését magáénak mondhatta.

¹²⁵ *A népi írókról* szóló állásfoglalás megjelent a Társadalmi Szemle 1958. júniusi és a Kortárs 1958. júliusi számában.

¹²⁶ IGNOTUS P. 1997, 36. jegyzetben *i. m.*, 198.

¹²⁷ IGNOTUS Pál cikke az Új Látóhatár 1959. évi 1. (január–februári) és 2. (március–áprilisi) számában jelent meg. Az írás megjelenése után vita kerekedett a folyóirat lapjain a népi mozgalom megítélését illetően. A lap egy, *Vita a népi irodalomról* című, új rovatában tette közzé a véleményeket. Zilahy Lajoson kívül hozzászóltak még: Márton László, Bikich Gábor, Borbándi Gyula, Gombos Gyula, Mészáros István és Molnár József.

¹²⁸ A találkozóra vonatkozó további cikkek: ILLYÉS Gyula, *Újabb Szellemi Front?* [1945] = I. Gy., *Ingyen lakoma*, Bp., Szépirodalmi, 1964, I, 419–427; CS. SZABÓ László, *Mérleg II.* = Cs. Sz. L., *Haza és nagyvilág*, Bp., Franklin Társulat, [1943], 192–193; FÉJA Géza, *A Márciusi Front hiteles története*, Magyar Út, 1941. ápr. 10.; NÉMETH László, *Magyar radikalizmus*, Kelet Népe, 1940. dec. 1., kötetben: N. L., *Sorskérdések*, szerk. GREZSA Ferenc, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1989 (a továbbiakban: NÉMETH 1989a), 620–630; SIKLÓS János, *Zilahy Lajos utolsó évei: A csillagokban élni*, Bp., Népszava, 1986 (a továbbiakban: SIKLÓS 1986), 58–62; KERTÉSZ Dániel, *Gömbös Gyula és a népi írók: Budapesti beszélgetés Zilahy Lajosnéval*, Új Tükör, 1976. aug. 31.; FÉJA 1982. A találkozó eseményeiről Talpassy Tibor is készített egy részletezően emlékező beszámolót, azonban másodlagos értesülések, akkori szóbeszéd alapján. A közvetett információk miatt, illetve Bajcsy-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008. évi évfolyam 3. szám

Gömbösnek a találkozót illető kezdeményezéséről a következőket mesélte el Zilahy: „»Szeretnék megismerkedni a barátainkkal« – mondta nekem egyszer Gömbös. »De ne hozd fel őket a miniszterelnökségre. Hívjál meg bennünket teára.«» E találkozó megszervezésének körülményei némileg hasonlítottak a Gömbös–Gombaszögi Frida közötti találkozó már idézett momentumaira. „»Ne legyünk többen, csak hatan-nyolcan.« Azt mondhatnám, Gömbös titkos légyottra járt a demokráciával” – jegyezte meg Zilahy. „A találkozó nem maradhatott titokban. Másnap egész Budapest erről suttogott.”¹²⁹ Ilylys naplójának 1935. március 27-i bejegyzésében tudósított egy alkalmi összejövételről a Délivasút Kávéházban, melyen rajta kívül részt vett Márai, Zilahy és Szabó Lőrinc. Feljegyzései között itt bukkan fel először a miniszterelnökkel való találkozás mint terv: „Szavunk van, tehát hallatni kell a reformok mellett. Megbeszélés lesz köztünk és Gömbös között. (Zilahy ideája.)”¹³⁰ Móriczot április 6-án kereste meg a találkozó tervével Zilahy.¹³¹

Nem csak a Zilahyval való kapcsolat okán jött létre a miniszterelnök és az írók közötti találkozó. Kozma Miklós is erősen hatott Gömbösre a tekintetben, hogy a miniszterelnök fontosnak érezte a találkozást az írókkal. Lackó Miklós lényeges megállapítása, hogy az irodalmi világ és a Gömbös-csoport kapcsolatának megteremtésében Kozmának volt elsősorban szerepe. Lackó hosszasan idézte Kozmának egy levelét, melyet Zilahy *A tizenkettedik óra* című darabjának 1933. október 24-i bemutatója után írt.¹³² Arra kérte Gömböst, hogy értékelje át a véleményét az íróról, akinek ez a műve a hivatalos politikai körökben nagy felháborodást váltott ki. Levelének egy fontos része az, amikor az írókkal kialakítandó helyes álláspontokról szól: „A kérdés megoldása nem a cenzúra. A kérdés megoldása az, hogy a magyar tehetséges írókat, művészeket összegyűjti, támogatja, befolyásolja az ember...” Felhozta Ady esetét, akit a hivatalosság áttolt az ellentáborba.

Féja *Találkozásom Gömbös Gyulával* című cikkében elmondta, hogy Bajcsy-Zsilinszky elütése a parlamenti mandátumtól, illetve a tapasztalt választási anomáliák, beleértve az ő letartóztatását a választás előtti napon nagy ellenérzéseket keltettek benne a kormánnyal és a miniszterelnökkel szemben. A találkozásra készülődésről a következőket mesélte el: „Egy nap bizalmasan közölték velem barátaim, hogy a miniszterelnök találkozni óhajt azokkal az írókkal, akik az Új Szellemi Frontként tömörültek, s akik közül legtöbben akkoriban a Magyarország hasábjain írták cikkeiket. Én, éppen a keserű választási tapasztalatok hatása alatt, első pillanatban elutasítottam ezt a gondolatot, de barátaim némi vita után meggyőztek. Azt mondták, hogy nem mi megyünk el a miniszterelnökhöz, hanem ő jön el »hozzánk«, másrészt az első eset ez, hogy magyar mi-

Zsilinszky iránti elfogultságából következően közlései az eseménnyel kapcsolatos egyéb visszaemlékezéseknél jóval kevésbé tényszerűek. Lásd TALPASSY Tibor, *Bajcsy-Zsilinszky és Gömbös* = T. T., *A holtak visszajárna*, i. m., 30–38.

¹²⁹ BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 252.

¹³⁰ ILLYÉS 1986, 80.

¹³¹ MÓRICZ V. 1981, 382.

¹³² LACKÓ 1996, 107–109.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

niszterelnök a fiatal s haladó szellemű magyar irodalom felé fordul, tehát vétek lenne elutasítani ezt a közeledést.”¹³³

A Zilahy-emlékezés szerint a találkozón jelenlevő írók: Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron, Féja Géza, Móricz Zsigmond, illetve Szabó Lőrinc, és nem neveztetik meg Németh Imre, aki ugyanakkor az Illyés-jegyzetben és Féja írásában is több alkalommal szerepel. Szabó Lőrinc Bajcsy-Zsilinszkynek és Eckhardt Tibornak jelenlétére is emlékezett, akik ez alkalommal nem találkoztak Gömbössel. Lehet, hogy éppen egy február 23-i, szintén a Zilahy-villában lezajlott esemény képei olvadtak össze az április 12-i találkozás jeleneteivel Szabó Lőrinc emlékezetében. Ezen a korábbi összejövetelen Szabó Lőrinc – Illyés és Zilahy társaságában – Eckhardt Tiborral, a Független Kisgazdapárt elnökével találkozott. E korábbi találkozó létrejöttében is, Illyés tanúsága szerint, jelentős szerepe volt Szabó Lőrincnek.¹³⁴ A költő 1955–56-ban is a Gömbös Gyula temetése alkalmából írott, *Egy kriptá lakójához* című versének a keletkezésére emlékezve, a miniszterelnökkel folytatott eszmecsere résztvevőket mint „haladónak számító írók”-at említette.¹³⁵

Az 1935. április 12-i esemény kezdetéről Féja a következőképpen emlékezett meg: „Néhány nap múlva, emlékszem, borús tavaszi nap volt, a Centrál kávéházban találkoztam délután Tamási Áronnal, s együtt mentünk az Áfonya utcába, Zilahy Lajos villájába. Csakhamar együtt voltunk mindannyian...”¹³⁶ Illyés Németh Imrével együtt érkezett: „Délután találkozás Gömbössel. Németh Imrével együtt fogjuk elmondani a dunántúli kérdést. Öt feltelefonáltuk Kőszegről.”¹³⁷ Egy órakor érkezett, négykor nála vagyok, ott van Kandó, Halyagos (már közbenjárásért, mint mondja). Az autóban megbeszéljük, hogy a dolgot én adom elő, ő legfeljebb csak közbeszól. Németh László, Féja, Tamási az előszobában, épp előttünk érkeztek. Megjön Móricz Zsigmond is, aztán Szabó Lőrinc.”¹³⁸

Illyés a várakozás kellemetlen, feszültségteljes hangulatáról számolt be: „A társaság kicsit izgatott, Németh László fehér mint a fal. (Zilahy hozzám: ha azt mondd neki, hogy kommunista vagy, meglehet, azt feleli ő is az, meglehet, hogy másnap lecsukat.)”¹³⁹

Zilahy szerint „Gömbös pontosan érkezett öt órakor”,¹⁴⁰ de Illyés naplójegyzetéből az derül ki, hogy fél hatkor.¹⁴¹ A találkozás kezdeti pillanatai így éltek Zilahyné emlékeze-

¹³³ FÉJA, *Találkozásom...*, 120. jegyzetben *i. m.*

¹³⁴ Illyés 1935. febr. 23-ra datált jegyzetéből: „Szabó Lőrinc telefonált, este menjünk Zilahyhoz, ott lesz Eckhardt, szeretne megismerkedni velünk. [...] Tíz órakor, rettenetes szél, havas eső, Zilahynál. A háza, magyar kúria. Nemesi diplomák, két kis mopszárúgú, csillagvizsgáló látcső. Négyen vagyunk Zilahy, Eckhardt, Lőrinc és én.” ILLYÉS 1986, 74–75.

¹³⁵ SZABÓ, *Vers és valóság*, 2. jegyzetben *i. m.*, 106.

¹³⁶ FÉJA 1982, 34. jegyzetben *i. m.*, 229.

¹³⁷ Németh Imre Kőszeg országgyűlési képviselője volt.

¹³⁸ ILLYÉS 1986, 82.

¹³⁹ ILLYÉS 1986, 82.

¹⁴⁰ BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 253.

¹⁴¹ ILLYÉS 1986, 82.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004. évi évfolyam 3. szám

tében: „A miniszterelnök civilruhában volt, de a tőle megszokott katonás pózzal fogadta a Lajos oldalán elmondott vendégköszöntő szavaimat, majd Móricz Zsigmondon kezdve a sort, kézfogással üdvözölte a jelenlevőket. Aztán leült a részére fenntartott öblös karosszékbe, amelyet attól kezdve csak »Gömbös-trón«-nak nevezünk.” Illyés is megörökítette a miniszterelnök színrelépését: „De már jött is Gömbös, valóban borotvaélesre vasalt sötétkében. Az államférfinak azzal a kötelező ruganyos könnyedségével lépett be, amelytől menten hivatalos kihallgatáson érzi magát az ember. Mindnyájan felálltunk. Azt hiszem, a találkozás sorsa már itt eldőlt. Megérettük, hogy Gömbös készült ránk; tudatosan írókhoz való magatartást öltött magára, már közvetlen kéznyújtásai is mutatták.”¹⁴² Illyés, amikor 1945 júliusában a találkozó eseményeit készült összeállítani emlékezetében, kezébe került egy korábban keletkezett emlékeztető feljegyzése, melyben benyomásait összegezte. Ebben volt olvasható: „Szorongott tőlünk annyira, mint mi tőle.”¹⁴³ Az ismerkedés perceit Illyés így idézte tovább emlékezésében: „Mi is felkészültünk rá. [...] Most ott ült Gömbös. Valóban úgy, mintha nyeregben ülne, a szó képletes értelme szerint is. Kihúzott derékkal, könnyedén, mint aki megszokta a vágatát. – A körbe állított karosszékek közt kerek nagy asztal, de olyan alacsony, hogy egymásra vetett lábunk majdnem föléje ért. Rajta pálinka, bor, sütemény. – Parancsolj, kérek. – Nem iszom. De ti csak – ahogy szokás. – Legalább ebből. – Nekem most a doktorom a szakácsom. De ti csak ne zavartassatok magatokat. És még ő tolt a valamennyiünk elé a poharat. Ezzel sokat nyert. Ilyen hát ez a kemény kéz? ahogy a jobboldali lapok akkor jellemezték? »Helyettem is«, mondta, s öklét, ivást utánozva a szája elé lendítette. A feszesség olvadni kezdett, közel volt, hogy teljesen feloldódjék.” Illyés naplójába pedig lejegyezte a miniszterelnök személye keltette első benyomásokat: „Első impresszió: energikus, közvetlen, van benne charme és sokkal műveltebb, mint a híre mondja. Közömbös témák, választás, »eddig nem láthatatok szemtől szembe, mert birkóztam«. Móricz: azokat a kerületeket most fel kell karolni, ahol terror volt. (Az egész ország népét.)”¹⁴⁴

„Ma is magam előtt látom a társaságot – emlékezett Féja –, a kandalló mellett ült Gömbös Gyula egy antik, trónusra emlékeztető karosszékben, a jobb szélen Németh László, a bal szélen Szabó Lőrinc s szemben mi.”¹⁴⁵

Majd Gömbös, Zilahy szerint: „A bemutatkozások után sajnálattal jelentette ki, hogy csak egy fél órát maradhat a körünkben, mert még fontos embereket kell fogadnia. A megbeszélés szerint feleségem csak háziasszonyi minőségben üdvözölte Gömböst. [...] Egyedül maradtunk, leültünk s az ilyenkor szokásos zavart és feszült csönd támadt. A szűkre szabott félóra gondolatára a hét mélymagyar író rengeteg mondanivalója mély csöndben maradt. [...] Én szólaltam meg. »Hát talán Zsiga kezdje a szót« – indítványoztam mint házigazda. És most nagyon szép jelenet következett. Móricz Zsigmond, aki akkoriban jött haza egyik alföldi körútjáról, mellényének bal felső zsebébe nyúlt, kivett

¹⁴² ILLYÉS 1986, 86.

¹⁴³ ILLYÉS 1986, 85.

¹⁴⁴ ILLYÉS 1986, 86.

¹⁴⁵ FÉJA 1982, 229.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004. évfolyam 3. szám

egy összehajtogatott cédulát, amit a nagy találkozóra készített, és olvasni kezdte. »Hétfő. Reggelire kenyér, zöldpaprika, délben...« És így tovább, napról napra, hogy ebben és abban a faluban mit eszik a nincstelen magyar paraszt. Bevallom, most is könny fut a szemembe, ha Móricz kézmozdulatára gondolok, ahogy szavai végén a kis céduláját összehajtogatta, s úgy dugta vissza a bal felső mellényzsebébe, mintha a szívébe dugta volna. Tudnunk kell, hogy mindez olyan években történt, amikor a lapok három arisztokrata botrányt szellőztettek. Az egyik százezer pengős lóverseny, a másik egy monte-carlói rulett s a harmadik egy bécsi kártyavesztés volt. Ez utóbbi esetben a megbízható és megbízhatatlan hírek arról tudtak, hogy Festetich György herceg a bécsi Jockey Clubban egyetlen éjszakán öt és félmillió pengőt veszített rummy-n.»¹⁴⁶

Illyés 1945 júliusában Móriczról a következőket jegyezte fel: „A jó regényíró Móricz Zsigmondot rossz színdarabírónak mondták. A legfinomabb lelki hangulat felé fejlődő jeleneteket is hirtelen elvaskosította; »ráengedte az istállószagot«. A színpad levegőjéhez túlságosan bárdolatlanok tartották. A legszebb »szituációit« csapta agyon ezzel. Ezt mondták rá; most láttam meg miért. – Nem vette fel a poharát, egy süteményt dugott a szájába, s mialatt rágcsálta, kihúzott valami noteszt vagy papírcsomót, keresgélni kezdett benne. Maga elé emelte, mintha máris olvasná, de előbb kényelmesen befejezte a rágást. A figyelmet ez akaratlanul is ráterelte. Mindenki azt várta, mikor készül el az evéssel. – Ilyesmit olvasott fel: Hétfő reggel, szeptember negyedikén reggel krumplileves, délben semmi, este krumplileves. Kedden reggel krumplileves, délben krumplileves, este semmi. Szerdán reggel semmi, délben bableves, este semmi. Csütörtökön reggel krumplileves, délben krumplileves, este krumplileves. Pénteken reggel semmi, délben bableves, este bableves. Szombaton cibere, egyszer. Vasárnap reggel kenyér, délben krumplileves, este krumplileves. – Gömbös felvonta a szemöldökét. – Egy Szatmár megyei napszamos heti étlapja – mondta közömbös hangon Zsiga bácsi. És folytatta: – Hétfőn, szeptember tizenegyedikén reggel krumplileves... – S felolvasta annak a hétnak az étlapját is. Aztán kényelmesen összehajtotta a papírlapot vagy jegyzetfüzetet, lassan zsebre tette, s most már ingerlő lassúsággal Gömbösre emelte szemét. Móricz nem volt parasztszármazék, de megvolt benne – épp a kényes helyzetekben – a keleti parasztnak idegőrlő nyugalma. Ez a közömbösnek látszó, hideg tekintet ezt mondta, de majdnem arcátlanul: hát ehhez mit szólsz? – Eleven szava, újabb szünet után s éppoly nyugalommal ezt mondta: – Így élnek a magyarok.”

Féja Géza emlékirataiban másképpen idézte fel Móricznak ezt a megnyilvánulását. Nem beszélt felolvasásról, csak annyit jegyzett meg: „Móricz Zsigmond átnyújtotta a Duna-palota arany szegélyes menükártyáját, amelyre előbb azonban rágépelte egy szegény paraszt család heti étlapját.”¹⁴⁷ Zilahy Lajos 1973-ban Siklós Jánossal beszélgetve szintén emlékezett menükártyára: „Először egy kis zavar keletkezett, mert nehezen dőlt el, ki kezdje a beszélgetést. Végre aztán Móricz nekidurálta magát, egy Ritz-menükártyáról felolvasta, hogy mit esznek a parasztnak reggelire, ebédre és vacsorára. Égbekiáltó

¹⁴⁶ BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 253.

¹⁴⁷ FÉJA 1982, 229.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 5. évfolyam 5. szám

nyomorúságot olvasott fel.”¹⁴⁸ Még a menükártya származási helyének megjelölésében is megegyezett Féja és Zilahy. A Duna-palotát ugyanis korábban Ritz Szállónak hívták, s a közbeszédben akkor még élhetett a korábbi elnevezés.

Móricz emlékiratában nem tett említést az étlap felolvasásáról, csak annak ötletéről egy másik feljegyzésében április 6-án este, miután Zilahy megkereste telefonon a találkozó tervével. Következésképpen indokolta elhatározását: „A miniszterelnök dunántúli, és a dunántúli nép aránytalanul magasabb műveltségű és anyagi életet él, mint a száraz tiszántúli nép. Lehetetlen, hogy a miniszterelnök úrnak személyes élménye legyen arról, hogy él a békési, bihari és csongrádi szegénység. Ez olyan mélységes nyomorban van, hogy azt szinte nem is lehet megérteni... – Felolvasom az ételeket, amiket esznek. – Aki így él, az nem érdemli meg, hogy éljen, mert még az állat is kapar magának táplálékot, de ezek anélkül vegetálnak. Tehát, ha ebben az állapotban meg tudnak lenni, nem is emberek. – De hogy éljen meg másképp a szikes földön az idegen uradalmak között, háromezer-ötszáz ember százötven holdon nem élhet meg. Ha mégis ott marad, akkor azzal csak lelki tehetetlenségéről tesz bizonyosságot.”¹⁴⁹

A Móricz felolvasása utáni pillanatokban – Zilahy szerint – csend ülte meg a szobát. Lackó Miklós tanulmányában elmondta, hogy Féja Géza emlékezett egy szóváltásra is a miniszterelnök és a nagy tekintélyű író között. Gömbös, akinek nem tetszett Móricz fellépése, megkérdezte: „Zsiga, rólad rosszakat jelentenek, te destruktív vagy.” Móricz legyintve csak annyit válaszolt: „Ugyan kérlek, ez valami rossz kadetkori emléked.”¹⁵⁰ Kellemetlen légkörről tudósított párszavas naplóbejegyzésével Illyés is, azonban tíz évvel később részletesen felidézte az azt követő pillanatokot:

„Gömbös megmozdult nyergében; mérhetetlenül megsértődött. Nem volt nehéz beleérezni, hogy miért. – Meglehet, hogy ennek az első pillanatnak a benyomása csak a továbbiak során lett határozott. De sejteni már akkor is csalhatatlanul lehetett, hogy ez az ember olyanformán sértődött meg, mint a hiú családapa, ha hozzátartozói – akikért feláldozza magát – tudtára adják, hogy nem boldogok. Mozdított egyet nemcsak a homlok-ráncain, hanem a vállán, derekán is. Nem is akarta titkolni kelletlenségét. Zsiga bácsi – akár darabjainak közönségét – őt is kihozta a sodrából. Látszott, hogy Zsiga bácsi fatális ösztönével most is a legfájóbb pontra hágott. Egyszeriben felborította az induló jó hangulatot. Gömbösnek meglehetősen volna az a válasza, hogy mindezért a nyomorért nem ő felel, hisz még alig néhány hónapja van uralmon. Annyira körülötmjénezték, hogy hiúsága volt akkora, hogy elvárta, hogy az ország már attól a pusztá ténytől boldognak és szerencsésnek tartsa magát, hogy őt tisztelheti a fejének? Támadásba ment át, elég indu-

¹⁴⁸ SIKLÓS 1986, 60.

¹⁴⁹ MÓRICZ V. 1981, 383.

¹⁵⁰ Lackó Miklós Féja *Megjegyzések Lackó Miklós: Az új szellemi front történetéhez c. történelmi tanulmányhoz* c. kéziratát jelöli meg forrásként. Lásd LACKÓ 1996, 35. jegyzetben *i. m.*, 137–138, 182. A feljegyzés előttem ismert változata nem tartalmazza e jelenet leírását. Abban csak ennyi olvasható: „De idillikus sem volt a megbeszélés. Inkább a vita jegyében folyt, ez a hangnem csak olykor vált élesebbé, pld. mikor Móricz Zsigmond Gömbös egy bántó megjegyzésére visszavágott.” (12.) Azonban a „destruktív” jelző elhangozhatott, mert Siklós János is leírta riportjában, Zilahy emlékezett Gömbös szavára: „A szegénység jelzésére mondta: »Zsiga, te destruktív vagy«. Mire Móricz legyintett.” SIKLÓS 1986, 60.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004. évfolyam 3. szám

latosba, és rögtön személyeskedőbe. – Nem emlékszem minden mondatára, csak a mondatok összefoglalójára, a csattanóra: – Minket egy fal, egy *hideg tér* választ el egymástól. – Zsiga bácsi most is bólogatott egy ideig, mintha gondolkozott volna. Ezen gondolkozott: – Mi az a *hideg tér*? – emelte föl lassan a fejét. – Hogy te örülsz, ha rosszat mondhatsz a magyarokról! – Ez rossz húzás volt. A politika ment neki az irodalomnak. Esztendők múlva egyszer Zsiga bácsi, aki pedig nem szerette az érzelmeit kimutatni, maga mondta: úgy szaladtatok körém, mint a fiakakasok. Becsületbeli ügy volt, hogy megvédjük. (A levegőben volt még meghurcoltatása egyik bátor kijelentése miatt –, hogy az utódállamokban jobb dolga van a magyar parasztnak, mint itthon.) Nem tudom már, ki mit mondott a védelmére felsistergő szavakból. »A legkülönb magyar köztünk.« »Örülne, ha jobbat mondhatna.« Ilyenek hangzottak. – A saját szavamra pontosan emlékszem, ez hangzott el utoljára. – Mindnyájan belőle élünk. – Gömbös nem értette. – Hogyan belőle? – nézett Zsiga bácsira. Azt hitte, Zsiga bácsi fizet bennünket.”¹⁵¹

Gömbös reakciója, melyet Illyés támadásként értékelt, indulatos, már-már szóváltásra emlékeztető beszélgetést indított el az írók és a miniszterelnök között, melyet Móricz részletezően megörökített. Gömbös először Zilahyt és Tamási Áront kritizálta, majd Móriczhoz fordult: „Veled is harcban vagyok. Én tudom, hogy tehetséges vagy, de veled szemben is állandóan van valami ellenséges érzésem.” Hozzátette: „Te mindig az ellentáborban voltál, ott láttalak, és én azt, aki nincs mellettem, úgy tekintem, hogy szemben van. Én úgy kívántam a magyar író, hogy velem induljon el Szegedről, de te mindig zsidó lapoknál voltál, és az ő érdekeiket szolgáltad.” Erre Móricz kijelentette: „Én akárhol voltam mindig csak a magyarság érdekét szolgáltam.” Miután a többi író Móricz védelmére kelt, Gömbös megpróbálta egy ellentmondással uralni a kialakult feszült helyzetet: „Ne védjétek nekem, én tudom, hogy tehetséges ember, ha nem tekinteném annak, nem is érdeklődnék iránta, de tudom, hogy tehetséges, tehát mindig ellenségem volt.” „Téged valami ellenem állított – válaszolta egy kicsit később Móricz –, ha nem Pekár, akkor kadétkorodban valamelyik tanárod.” Gömbös a következő szavakkal zárta le a vitát: „No jó, hát már én bennem oszlik is ez a feszültség. Két év előtt én kerestem az alkalmat, hogy veletek s vele beszélgessek, de akkor elzártak tőle.”¹⁵²

Móriczot váratlanul érthette az, hogy Gömbös a személye elleni támadásnak találta ezt a felolvasást. Csalódottságot érezhetett, hisz nem akarta provokálni vagy ellenfélként kezelni a miniszterelnököt. Sőt: „Két dolgot szeretnék előre kijelenteni – jegyezte fel naplójába még a találkozóra készülve –: egyik az, hogy én egy pillanatig sem kételkedek abban, hogy a miniszterelnök a magyar népnek és a magyar hazának csak jót akar. Másik az, hogy nem hiszem, hogy a magyar nép nyomoráról újat mondhatok a magyar miniszterelnöknek.”¹⁵³

¹⁵¹ ILLYÉS 1986, 88–89. A naplóbejegyzésben az idézett jelenetet csak pár szóban foglalta össze: „Összekapás Móriczcal, akitől »egy fal, hideg tér« választja el. Megvédjük M.-ot, »a legkülönb magyar, mindnyájan belőle élünk« – mondom.” (83.)

¹⁵² MÓRICZ V. 1981, 393–395.

¹⁵³ MÓRICZ V. 1981, 383.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

Amikor a Zilahyval folytatott beszélgetés során Benedek István megkérdezte az író, hogy ki volt Móricz után a legközelebbi felszólaló, Zilahy válaszában megjegyezte: „Nem volt nekünk ilyen menetrendünk.”¹⁵⁴ Ezzel szemben Féja úgy emlékezett: az írócsoport „előzőleg kiosztotta egymás között a szerepeket, majd valamennyien egy-egy lényeges kérdésben leplezetlen őszinteséggel elmondottuk véleményünket és meggyőződésünket. Szó sem volt arról, mintha bármiféle szempontból felkínálkoztunk volna; egyáltalán nem ilyen hangnemben folyt le a beszélgetés.”¹⁵⁵ Illyés megemlékezett a naplójában a találkozót megelőző egyeztetésről; április 8-i keltezéssel a következő részleteket örökítette meg: „Összejövetel [Babits] Mihálynál, Németh Imre, László, Lőrinc, Féja, Tamási, Móricz Zs. nem jött, mert nincs jóban Kodolányival, mire Kodolányi sem jöhetett.”¹⁵⁶ Zilahy már megbeszélte Gömbössel, hogy találkozik velünk, ez a főpróba. Előzően sorozatos fejmosás. Mért dolgozom én a Gondolatba? Hogy függetlenségemet dokumentáljam – mindnyájan szoc.-k vagyunk, csak a taktika más. »Egy véleményen kell lennünk« – mondja Zilahy. »Mindenki őrizze meg függetlenségét« – mondom én. – Laci ellen kifogások. Nem enged. Ő nem személyeskedett könyvében. LáZRózsák. Zsilinszky ügye – nem szabad elhagyni, ez a vélemény. – Ki mit mondjon Gömbösnek? – felosztjuk, én a német veszélyről fogok beszélni.”¹⁵⁷ A Zilahy Lajosnéval folytatott beszélgetésből kiderül, hogy még ott az Áfonya utcai villában, szinte percekkel a miniszterelnök megérkezése előtt is készültek közösen arra, miképp szerepeljenek a találkozón: „Lajos, mint a színpadi hatásokat százszázalékosan kihasználó drámaíró »főpróbát« tartott: ki mit mond és hogyan mondja? Sorra vették a földosztás, a telepítés, az egyke, a néptáplálkozás, a dunántúli pusztulás, a nácinémet veszedelem, a kisebbségi kérdés, a rádióműsor, az irodalompolitika kérdését, sürgetve a halaszthatatlan megoldást.” Az asszony által elmondottakra utal egy megjegyzés Illyés emlékezésében: „Össze voltunk beszélve, majdnemhogyan főpróbát is tartottunk.”¹⁵⁸

Zilahy egy Illyés és a miniszterelnök közti szóváltásról is beszámolt: „Móricz Zsigmond szavai után nagy csönd lett a szobában. Gömbös körülnézett az arcokon és Illyés Gyula kirgiz fején akadt meg a szeme. »Te mit csinálnál Gyula« – kérdezte, – »ha te lennél Magyarország kormányzója?« Illyés Gyula könyöke hegyével a kandalló párkányára támaszkodva állt egyszerűen, szelíden felelte: »Én azonnal felakasztanám az összes nagybirtokos grófokat és katolikus püspököket.« Szavaira olyan viharos nevetés támadt, hogy a csillár is megreszketett. Most huszonöt év után is világosan hallom a nagy magyar költőnek könnyedén odadobott szavait, amiket ha elemezni akarnék, arra gondolhatnék, hogy az ozorai parasztyerek szavai azt mondták a miniszterelnöknek, akivel először találkozott: »Mit gondol az úr, meg vagyok ijedve?«”

¹⁵⁴ BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 254.

¹⁵⁵ FÉJA Géza, *A Márciusi Front hiteles története*, Magyar Út, 1941. ápr. 10. (a továbbiakban: FÉJA, *A Márciusi Front...*).

¹⁵⁶ Móricz egyértelműen kizárta annak a lehetőségét is, hogy Kodolányi részvétele esetén megjelenjen a találkozón Gömbössel. MÓRICZ V. 1981, 383.

¹⁵⁷ ILLYÉS 1986, 81.

¹⁵⁸ ILLYÉS 1986, 86.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2006. évfolyam 3. szám

„Gömböst rázza a nevetés” – folytatta az elbeszélést Zilahy. „Illyés Gyula »kormányzói programjának« harmadik célja az lehetett, hogy föloldja azt a nagy és könnyes csön-det, ami Móricz Zsigmond cédulájával szakadt a szobára. Hat órakor az inas zajtalanul lépett a szobába s a fülembe súgta, hogy telefon jött a Várból, sokan várják a kegyelmes urat, sürgős ügyekben. Nem szoltam Gömbösnek, aki már a kandalló előtt állt és Németh László mondatait hallgatta. Hét órakor feleségem jelentette súgva, hogy újabb telefon jött a Várból. Fél nyolckor megint. Nyolckor már mégis szólnom kellett Gömbösnek. Várjanak! – mondta egy mondat közepén. Ekkor már három-négy arc vette körül ott a kandalló előtt, Szabó Lőrinc nagy pápaszeme, orráig lógó ceruzavastag hajtincse, amit két ujja villájával hajigált vissza szavai hevében, ott állt vörös arccal a string-ben Féja Géza, magyarul paszulykoró, Tamási Áron kopasz ázsiai koponyája, már mindenki állt, csak Móricz Zsigmond ült, szótlánul figyelve a képet, amely egy kicsit a rézmetszetekhez hasonlított, Gömbös mint szarvasbika állt a kandalló előtt s agancsaival próbálta szétszórni a csaholó kopókat. Hogy mit csaholtunk, azt most hosszú volna elmondani. Lóczy geológiai térképe... az Alföldön száraz gané a nép egyetlen fűtőanyaga... Isten az Alföld alá tette Európa legnagyobb kályháját melegforrások és földgáz formájában... Budapest nagy kertészének, Varga Lászlónak ezer és ezerholdas üvegház terve... huszonegymillió aranypengő ment évente a Rivierára hosszúszerű rózsákért és olasz primőrökért... amikor egész Európának az Alföld üvegházai tudták volna legolcsóbban szállítani a primőröket...”¹⁵⁹

Úgy emlékezett Zilahy, hogy Szabó Lőrinc is bekapcsolódott a beszélgetésbe. Lackó Miklós viszont Féja szóbeli közléseire hivatkozva így jellemezte a költő magatartását: „Csak Szabó Lőrinc volt mindvégig csendes; némán, de elégedett arckifejezéssel figyelte a társalgást: a találkozó szívügye volt”.¹⁶⁰ Az állítás nem felelhet meg a valóságnak. Illyés naplójegyzetében szó szerint is idézte Szabó Lőrinc egy mondatát, és azt is elmondta, hogy a kiosztott szerepnek megfelelően a sajtóról és a propagandáról beszélt.¹⁶¹ Móricz is megemlékezett a költő felszólalásáról, amelyről nem volt valami nagy véleménye: „Ő volt az egyetlen, aki kierőszakolta, hogy egy szpicset, amit jól előkészített, el is mondjon. Sem Gömbös, sem én nem értettünk belőle egy szót sem, s az volt az érzésem, hogy zavaros ember.”¹⁶² Abban igaza volt Féjának, hogy a találkozó szívügye volt a költőnek, akárcsak felettesének, Zilahynak. Illyés naplójából is kiderül, hogy Szabó Lőrinc pozitívan viszonyult a gömbösi politika sikereihez. Március 5-én, a miniszteri eskütétel napján, amikor kiírták az új választásokat, kapacitálta Illyést – sikertelenül –, hogy ő is írja alá a miniszterelnököt üdvözlő táviratot.¹⁶³ Ugyanarra a napra datálva ez

¹⁵⁹ BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 254–255.

¹⁶⁰ LACKÓ 1996, 138. Kabdebó Lóránt a Zilahy-féle Magyarországról szólva idézi Lackó e mondatát, és ehhez a következő emlékező jegyzetet fűzte: „Féja Gézának személyesen is feltettem a kérdést: vajon mire gondolhatott Szabó Lőrinc »elégedett arckifejezésével«? Sőt pikírtén hozzátettem: nem éppen egy jól sikerült korábbi randevújára?” KABDEBÓ 2006, 10. jegyzetben *i. m.*, 104.

¹⁶¹ Lásd ILLYÉS 1986, 83.

¹⁶² MÓRICZ V. 1981, 418.

¹⁶³ Illyés bejegyzése: „Szabó Lőrinc telefonál: üdvözlő távirat Gömbösnek: írjam alá – nem.” ILLYÉS 1986, 77. A miniszterelnöknek a sürgönyre adott és Zilahy Lajosnak címzett, 1935. márc. 6-i távirati válasza Szabó

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évi CXXIII. évfolyam 3. szám

olvasható még: „Lőrinc ragyogó arccal jön: a kormány feloszlatta a képviselőházat. »Na, lesz reform?« Lehet.”¹⁶⁴ Illyés április 6-i bejegyzésében utalt a kettejük közötti vitára is, mely a kormányzati reformpolitika megítélését illette: „Lőrincsel hosszú beszéd – rábeszél, vállaljam ezt az irányt – nincs itt törés annak számára, aki a népért küzd. Vita.”¹⁶⁵ És Szabó Lőrinc volt az, aki értesítette Illyést a találkozó pontos időpontjáról, akárcsak a korábbi, már említett február 23-i, hasonló jellegű találkozó esetében, amikor a meghívott politikus Eckhardt volt.¹⁶⁶

Németh Imrének Lackó Miklós által idézett szóbeli emlékezése szerint jóval kevésbé volt harmonikus az eszmecsere további menete.¹⁶⁷ Szóba kerültek a választások, s Németh Imre számon kérte azok titkosságát.¹⁶⁸ Féja Géza emlékezése szerint is ő meg Tamási Áron előhozakodott Bajcsy-Zsilinszky képviselőségből való kibuktatásával,¹⁶⁹ s ezt Gömbös igen rossznéven vette, arca megmerevedett. „Ti nem tudjátok, hogy ez miért következett be” – válaszolta. – „Zsilinszky cserbenhagyta, elárulta a fajvédő programot”. Féja úgy emlékezett, hogy többen tiltakoztak: „Hát akkor ki a magyar?” – kérdezték. Tamási, Illyés és maga Féja állt ki leginkább Bajcsy-Zsilinszky mellett. Lackó Fájára hivatkozva idézte Zilahy Gömbösnek tett megjegyzését: „Kérlek, Gyula, bár Zsilinszky elesett a politikai harcban, mi mégis változatlanul bajtársunknak tekintjük.”¹⁷⁰ Féja 1937-es visszaemlékezése szerint pedig a Bajcsy-Zsilinszky-ügy a találkozó legelején került szóba: „A beszélgetést Zilahy kezdte, aki szót emelt a parlamentből kibuktatott Bajcsy-Zsilinszky mellett. Kijelentette, hogy ma is éppen olyan bajtársunknak tekintjük, mint tegnap. – Szép – válaszolta Gömbös.”

Lőrinc hagyatékában: „Sürgönyötök rendkívül jól esett. Melegen köszönöm. Gömbös.” MTAKK, Ms 4688/109.

¹⁶⁴ ILLYÉS 1986, 77.

¹⁶⁵ ILLYÉS 1986, 81.

¹⁶⁶ ILLYÉS 1986, 82. Illyés naplójában ápr. 10-re datált bejegyzés: „Szabó Lőrinc telefonál, pénteken Zilahynál találkozás Gömbössel. Ki mit mondjon. Zilahy levele.” Ugyanezen a napon értesítette Zilahy Németh Imrét levélben: Zilahy Lajos 1935. ápr. 10-i levele Németh Imrének, OSZK Kt., Németh Imre hagy., Fond 155. „Kedves Barátom, – holnapután délután öt órakor (pénteken, 12-én) szívesen látlak teára. – Kérlek, hogy nagyon pontosan jelenjél meg. – Igaz barátsággal köszönt – Zilahy Lajos.”

¹⁶⁷ Németh Imre egy életrajzi fogalmazványtöredékében olvasható: „Alig hogy a mandátumot átvettem, sürgönyt kaptam Zilahy Lajostól; kért, hogy jelenjek meg ama bizonyos Gömbös-írói találkozón. Itt most csak annyit: e találkozót kritizáló rengeteg iromány hiedelmével ellentétben – ez bizony nem volt enyelgés. Azt hiszem, hogy Gömbös egész pályafutása alatt nem sokszor kapott szentől-szembe ennyi kemény szót, mint ott. Szerencsére élünk még néhányan, akik őrizzük ennek a »viadalnak« magnetofon híján is elég alapos szabatsággal lerögzített képét. Egyszer majd ez is megjelenik.” NÉMETH Imre, *Curriculum vitae*, OSZK Kt., Németh Imre hagy., Fond 155.

¹⁶⁸ LACKÓ 1996, 138.

¹⁶⁹ Németh Imre már idézett fogalmazványtöredéke szerint: „Most még csak annyit, hogy egyik központi jelentőségű szópárbaj éppen B. Zs. Endre emlékezetes tarpai választása körül zajlott. Aktív miniszterelnök aligha kapott olyan leckéztető gorombaságot, mint amit Gömbös hallhatott Tamási Áron szájából.” NÉMETH Imre, *i. m.*

¹⁷⁰ Lackó Miklós ez alkalommal is Féja *Megjegyzések Lackó Miklós: Az új szellemi front történetéhez c. történelmi tanulmányhoz* c. kéziratát jelöli meg forrásként. Lásd LACKÓ 1996, 138, 161. A feljegyzés előttem ismert gépiratos példánya nem tartalmazza Zilahy e megjegyzését.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008. évi évfolyam 3. szám

Illyés sem naplójában, sem az 1945-ös emlékezésében nem tett említést a Zsilinszky kapcsán támadt vitáról, de a naplójának már fentebb idézett április 8-i bejegyzése arról tanúskodik, hogy a résztvevők megegyeztek abban, Zsilinszkyt nem szabad elhagyni. Zilahy szintén hallgatott arról, hogy Zsilinszky szóba került, de ő egyébként is került minden olyan momentumot, mely a két politikus feloldatlan ellentétére utalt volna, és ahogyan az emlékezés szelekciójával megpróbálta összebékíteni őket holtukban, ugyanúgy próbálhatott Zsilinszky irányába tanúsított akkori kiállásával – melyet Féja Géza emlékezete őrzött meg – egy olyan magatartást demonstrálni, mellyel vállalja a mindketjük iránti elkötelezettség morális súlyát.

Zilahy arról is szólt, hogy a jelenlévők ki mindenki mást is képviseltek ez alkalommal. „Hányan voltunk ott a szobában azon a titokzatos Gömbös-találkozón?” – tette fel a költői kérdést Zilahy. „Nem csak kilencen voltunk ott. Ott volt velünk a sárospataki kollégium, Szent-Györgyi Albert szegedi, Karácsony Sándor debreceni fiataljai. Szabad viták falak nélküli terme volt az Új Szellemi Front. Ahogy Gömbös, a műveletlen politika képviselőjében ott állt a kandalló előtt, Németh Lászlóval, a művelt szellemmel vitázva, vagy néhány nappal előbb Eckhardt Tibor, a Kisgazdapárt elnöke Kis Ferencsel, az antropológia professzorával, a Christian Science egyik vezetőjével éjjelig társalogva, ahogy Ruttkay Udót, a geológus Lóczy Lajost, a földszakértő Kerék Mihályt, vagy a fiatal Kovács Imrét hordtam fel Gömböshöz, mindez, ha most gondolok vissza rá, nem pusztán romantika, politikailag analfabéta írók üres idealizmusa volt, hanem a tudomány bevonásával a comte-i pozitivizmus és az amerikai *Looking Forward* építeni akarása a magyar politika szüette »neo-barokk« ürességében és butaságában.”¹⁷¹

A további eseményekről leginkább Illyés naplójából lehet értesülni. Zilahy egy „új szellemi társaság” tervét ecsetelte, melyet Illyés ellenzett, mivel annak olyan látszata lenne, mintha a benne résztvevők a hatalomért jelentkeznének. Az Új Szellemi Front későbbi rövid története és utóélete mindenesetre igazolta Illyés fenntartásait. Zilahy leszólt a korabeli, hivatalosságot képviselő irodalmi társaságokat. Móricz emlékiratából kiderül, hogy „áttértek az Akadémiára, és megállapították, hogy az milyen haszontalan munkát végez”.¹⁷² Erre – Illyés naplójegyzete szerint – Gömbös a következőképp reagált: „Berzeviczynek az irodalomban egyetlen fájdalma, hogy évente csak nyolcvanháromezer pengőt keres.”¹⁷³ Hasonló szavakat idézett Móricz is, csak az összegben volt eltérés, 86.000 pengőre emlékezett.¹⁷⁴ Majd Adyt hozta szóba a miniszterelnök, Kozma Miklós fentebb idézett megítélését visszahangozva: „...kár, hogy azt a nagy zsenit nem azok vették körül, akikhez való volt.” Erre Illyés így válaszolt: „Ez volt Móricz esete is...” Illyés azután Szabó Lőrinc szavait jegyezte fel: „Németh L. írta, hogy a Nyugatnál a pincérek szervírozzák a magyar irodalmat.” Ekkor Gömbös megkérdezte: „Melyikötök

¹⁷¹ BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 255.

¹⁷² MÓRICZ V. 1981, 395.

¹⁷³ ILLYÉS 1986, 83.

¹⁷⁴ MÓRICZ V. 1981, 395.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évi CXXIII. évfolyam 3. szám

N. L.? A Kozma darlingja? Orvos vagy?”¹⁷⁵ Illyés később megjegyezte: „Abban a »darling«-ban nemcsak a nyegle divatszó volt sértő.”¹⁷⁶

Arra a módra, mellyel a miniszterelnök mintegy bedobta a társalgásba az akkoriban divatos szlenget, Féja is emlékezett.¹⁷⁷ A megszólított egyébként akkor már otthagyta a Rádió irodalmi osztályát, melynek vezetésére korábban Kozma Miklós kérte fel. Illyés ilyenek örökítette meg Németh Lászlót a Gömbös megjegyzése utáni pillanatokban: „Azt hiszem, ekkor tűnt fel nekem Németh nagy sápadtsága. Volt neki egy jellegzetes homlokráncolása. Indulatában vagy töprengésében a ráncok nem vízszintesen gyűltek a homlokára, hanem merőlegesen, a két szemöldök irányából: mintha két hadsereg szaladna összeütközésre. Szája megrándult? Az az emlékem, mintha düh vagy gyűlölet sápasztotta volna el.”¹⁷⁸ Gömbös a hanyagul odavetett kifejezéssel, annak szórakozottan ugrató felületességével az irodalmi megmozdulásokat illető fenntartásainak és távolságtartásának adhatott hangot, megjegyzése inkább lehetett otromba, mint bántó szándékú. Ezúttal nem hasonló történt, mint a Móriczsal folytatott vita során, amikor Illyés szerint a „politika ment neki az irodalomnak”; a kifejezés oldottsága még némi közönséges kedélyességet, sőt barátkozási szándékot is elárult.

E jelenet után Illyés szerint Németh László már nem szólt egy szót sem. Ennek ellene mondott Féja és Zilahy is; mindketten emlékeztek arra, hogy Gömbös szót váltott még az íróval. Zilahy még azzal a képtelen javaslattal is előállt, hogy Gömbös vegyen fel sötét szemüveget, inkognitóban menjen el az írókkal vidékre, s tapasztalatait adja elő az országgyűlésben, mindenki támogatni fogja. Zilahy ötletéről Féja emlékezett meg.¹⁷⁹ Illyés 1945-ös emlékezésében arra is kitért, hogy szóba került az ő Szovjetunióról szóló riport-sorozata is, mely nem sokkal korábban, 1934 decemberében jelent meg könyv alakban.¹⁸⁰

A felszólalásokról a következőket jegyezte fel naplójába Illyés: „Féja a népnevelésről szólt, Szabó Lőrinc a sajtóról, a propagandáról, Áron az erdélyi reakciós pártról, mely mindent elrontott.”¹⁸¹ Illyés maga – mind naplója, mind későbbi visszaemlékezése szerint – a dunántúli helyzetről, illetve az „egyke”-ről szólt. Zilahyról pedig a következőket jegyezte fel: „...a külpolitikáról beszél, majd egy olasz levelet olvas fel. Ismét szóba kerül az új tudós társaság, melybe minden ágazatból, mérnökökből, közgazdászokból is tíz-tíz igazi tehetség foglalna helyet, tekintet nélkül arra, kicsoda az illető, csak a magyarság megmentésében értsen egyet.” Gömbös ekkor – Illyés szerint – antiszemizmusa is hangot adott: „Csak zsidót ne – mert akkor én már nem is beszélek a dologról.” Hasonló mondatra emlékezett Móricz is.¹⁸² Később Gömbös hozzátette: „nem változtam,

¹⁷⁵ ILLYÉS 1986, 83.

¹⁷⁶ ILLYÉS 1986, 90.

¹⁷⁷ Lásd LACKÓ 1996, 139.

¹⁷⁸ ILLYÉS 1986, 90.

¹⁷⁹ Féja Géza szóbeli közlését idézi LACKÓ 1996, 160.

¹⁸⁰ ILLYÉS Gyula, *Oroszország: Úti jegyzetek*, Bp., Nyugat, 1934.

¹⁸¹ ILLYÉS 1986, 83.

¹⁸² MÓRICZ V. 1981, 396.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

és van okom rá; úgy gondolkodom mint régen”.¹⁸³ E kiszólásaira nem reagáltak a jelenlévők, nem váltak partnerekké a zsidók megítélését illetően. Féja és Németh Imre később sem emlékezett arra, hogy a zsidókérdés szóba került volna. Benedek István kérdésre, miszerint Gömbös antiszemita volt-e, Zilahy akkor csak annyit válaszolt, hogy sohasem beszélt vele a zsidóságról; és ennek kapcsán csupán Gombaszögi Frida már idézett esetét mesélte el. Azonban Zilahy később Siklós János kérdésére válaszolva megjegyezte, hogy az írók ott a megbeszélésen szóvá tették Gömbös antiszemitizmusát: „Az antiszemitizmus vádjára azzal válaszolt az íróknak: »Hogyan lennék én antiszemita, aki ebben a szobában adtam szavamat Gombaszögi Fridának, hogy amíg miniszterelnök vagyok, Az Est-lapokat nem éri bántódás?«”¹⁸⁴

Az írók sorra felszólaltak Féja későbbi visszatekintése szerint is, és különféle javaslatokat, reformelképzeléseiket ismertették. Úgy emlékezett, hogy Kerék Mihály – aki ugyanakkor valójában ott sem volt – a telepítésről beszélt, Illyés pedig a parasztság általános helyzetéről szólt, Féja maga a kultúrpolitika, a népművelés reformjának a fontosságáról. Ez után az utolsó megszólalás után Gömbös megkérdezte: „[Hóman] Bálintnak elmondtad ezt?” „Igen – válaszolta Féja –, egy emlékiratot is átadtam neki.”¹⁸⁵

1937-ben Féja így foglalta össze a megbeszélés tanulságait: „Gömbös Gyula ezután finom ösztönrel tájékozódni próbált. Láthatóan az a gondolat mozgott benne, hogy az író társaságot politikai céljai számára megnyerje. Kijelentette, hogy a legnagyobb mértékben rokonszenvezik törekvéseinkkel, és teljes erővel támogatni szeretne bennünket.” Szóba került az anyagi támogatás lehetősége is, melyet Illyés Gyula az írók nevében önérzetesen elutasított. „Zilahy Lajos pedig megmagyarázta a miniszterelnöknek, hogy mi nem lépünk be a pártjába, nem csatlakozhatunk hozzá, de a közös célokért folyó harc terén örömmel támogatjuk őt, ha megfogható intézkedéseket tesz a magyar népi tömegek érdekében” – folytatta Féja. Gömbösnek a beszélgetés alatti hangulatáról a következőket jegyezte meg: „Láthatóan jól esett a miniszterelnöknek, hogy olyan társaságba került, mely nem várt tőle anyagi javakat, érvényesülést, címet vagy rangot, de halálisan hisz a maga eszméiben s igazságaiban, és ezeknek az eszményeknek a megvalósítását s igazságoknak a követését kéri tőle. Gömbös Gyula felszabadult, jókedvű lett, már régen lejárt a látogatás tervbe vett ideje, de nem akart elszabadulni körülüktől.”¹⁸⁶

A referátumokról s azok fogadtatásáról ezt jegyezte fel Féja 1937-es visszatekintésében: „Egészen természetes, hogy valamennyien az esedékes nagy népi kérdések megoldását sürgettük, mindenek felett pedig a telepítés megindítására kértük. S Gömbös Gyula a legnagyobb megértést mutatta ebben a tekintetben. Láthatóan tisztában volt a magyar nép helyzetével, ellensége volt a feudális rendszernek, arra biztatott bennünket, hogy tárjuk fel bátran a magyar nép sorsát, s megnyugtató, hogy ebben a munkában teljes szabadságot biztosít számunkra. Sohasem felejttem el a mondását: – Követeljétek a száz százalékot, hogy én huszonöt százalékot meg tudjak valósítani. – Gyors ütemben pereg-

¹⁸³ ILLYÉS 1986, 83.

¹⁸⁴ SIKLÓS 1986, 60.

¹⁸⁵ Lásd LACKÓ 1996, 139.

¹⁸⁶ FÉJA, *Találkozásom...*, i. m.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 3. szám

tek előttünk a problémák. Az egyke kérdésére is rákerült a sor, s Gömbös Gyula azt mondta, hogy az egyke a magyar nép belső összeroppanásának a következménye, nem lehet tüneti módon kezelni, az egész magyarságot kell felemelni, az egész magyarságra kell új életkedvet önteni.”

Féja a Magyarországon megjelent cikkében Gömbös személyiségének negatív vonásaira is kitért: „Az volt az érzésem, hogy komoly közeledés történik közöttünk, de Gömbös Gyulának egyik kijelentése nagyon megdöbbentett. Az új kormányzópárt színvonálára került szó, s Gömbös Gyula a legnagyobb mértékben meg volt elégedve azzal az új gárdával, amelyet a híres tavaszi választás képviselői rangra emelt. Gömbös Gyula a győztes választás győzelmi mámorában úgy vélte, hogy elsőrangú reformgárdát ültetett a törvényhozói helyekre. Ekkor döbbsentem rá e tagadhatatlanul tiszta szándékú és szép képességekkel felruházott férfiú legdöntőbb gyengeségére: a kritikai érzés hiányára. Irtózott a kritikától, nem bírta a kritikát, s az önkritikára sem volt hajlama. Úgy éreztem: ez lesz a politikai végzete.”¹⁸⁷ Zilahyné – bár csak férjének a találkozót követő beszámolóját hallhatta, mivel nem volt jelen a szobában – nem így emlékezett arra, hogy Gömbös miként értékelte a képviselői rangra emelkedett új gárdát. A vele készült interjúban elmondta: „Gömbös kijelentette, hogy saját pártjának »reformképviselőit« – Rajnist, Oláh Györgyöt, Béli Bélát, Matolcsy Mátyást és társaikat – csak faltörő kosokként kívánja fölhasználni, s egyébként sincs jó véleménnyel róluk. S ezt éppen Németh Imre jelenlétében fejtette ki, akit bizonyos látszatok alapján szintén a kormányzópárt reformképviselői közé soroltak. S ekkor, mint aki már elég bizalmat szerzett a népi írók előtt, kinyilatkoztatta: »Én a Ti szellemi gárdátokra akarok támaszkodni!« Néma csönd... majd egy hang az írók köréből: »Milotayval nehéz lenne egy táborban lenni!« Ekkor Gömbös nyomdafestéket nem tűrő jelzőkkel illette saját főpublicistáját, Milotay Istvánt.”¹⁸⁸ Azonban a kritikai érzék hiányára emlékezett később, 1945-ben Illyés is Félához hasonlóan, amikor Gömbösnek a Móricz-beszéd utáni sértettségéről, és az abban megnyilvánuló hiúságáról beszélt.¹⁸⁹

A találkozó befejezését Zilahy így örökítette meg: „Fél kilenc tájban, a tilalom ellenére, feleségem újra belépett, lábujjhegyen az ablakhoz ment, mert már alig lehetett mozogni a szobában a szivar és a cigarettafüsttől. Kilenc órakor begurították a büffasztalt hideg vacsorával, sörrel, borral. Gömbös, aki öt órakor egy félóra jött, éjfél tájban búcsúzott el tőlünk.”¹⁹⁰ Itt is tetten érhető Zilahy múltidézésének túlzásoktól sem mentes lendületessége. Illyés naplójában a háromnegyed kilencet, Fél a nyolc órát jelölte meg a miniszterelnök távozása időpontjaként.

¹⁸⁷ FÉJA, *Találkozásom...*, i. m.

¹⁸⁸ KERTÉSZ Dániel, *Gömbös Gyula és a népi írók: Budapesti beszélgetés Zilahy Lajosnéval*, Új Tükör, 1976. aug. 31.

¹⁸⁹ ILLYÉS 1986, 88–89.

¹⁹⁰ BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 255.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

Elmondható, hogy valóban semmiféle konkrét megállapodás nem jött létre az írók és a miniszterelnök között.¹⁹¹ Lackó, Féja Gézával folytatott 1971-es beszélgetésére hivatkozva, felidézte Kandó László festőművész, Kozma Miklós unokatestvérének szavait is, miszerint a találkozót követően, másnap Gömbös azt mondta Kozma Miklósnak: „ezekkel semmit se lehet kezdeni.” Ha a megjegyzés ebben a formában elhangzott, akkor ez egyfajta válasz lehetett Kozmának, mivel az akkori belügyminiszternek jelentős szerepe volt a találkozó létrejöttében. Lackó Miklós szerint: bár Gömbös megértést mutatott az eszmecsere során, azonban a találkozó puhatolózó jellegű volt. A történész hitelt adott Féja azon, szintén az 1971-es beszélgetés során elhangzott megállapításának, hogy a találkozó bizonytalan légkörben ért véget. A találkozó utolsó pillanatainak a hangulata – az idős Féja szerint – már nyilvánvalóvá tette, hogy nem kerülhet sor szorosabb együttműködésre az írók és a miniszterelnök között. Negatív végkicsengésű Illyés 1945-ös emlékezése is, mely Gömbösnek egy, az „egyke”-kérdést illető otromba viccének a felidézésével zárul. Azonban Illyés visszaemlékezésével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy láthatóan kidolgozatlan és befejezetlen, egy terjedelmesebbnek szánt cikk töredéke lehet.¹⁹²

Zilahyné a vele készült 1976-os interjúban férjének az eseményt követő rossz hangulatáról számolt be, és miután ennek okát firtatta: „Végül is elmondta, hogy Gömbös viselkedése nélkülözött minden jómodort, diplomáciai érzéket, és az együtt lévők szellemi rangjához méltó komolyságot.”¹⁹³ És ennek illusztrálásul Gömbösnek a saját pártjának reformképviselőit illető, már idézett szavait hozta fel.

Ugyanakkor a fentieknek ellene mondanak Féja 1945 előtt publikált cikkei és Illyés naplójegyzete is. Eszerint, vagyis még az esemény hatása alatt, a találkozást követő órákban Illyés – a jelenlévők között általánosnak mondható – pozitív hatásról számolt be: „Elmegy – általános összecsodálkozás; ez különb ember, mint hittük. Döntünk, beszéljünk arról, hogy itt volt. Móricz már jövet elmondta Salusinszkynek.” A találkozó Illyés naplóbejegyzése szerint éppen hogy nem bizonytalan légkörben ért véget, hanem miután egyedül maradtak az írók, tervekről, programokról beszéltek. Ha óvatos is, ha kétséget is fogalmazott meg Illyés, de várakozást ébresztett benne a találkozó: „Az utcán együtt jövünk, Lőrinc, Áron, Féja, én. Az impresszió jó – de valóban ilyen-e? Vannak ebben az emberben kemény csontok, ahol nem enged, s én azt hiszem, ott a legbizonytalanabb. Katona. Erőssé tenni az országot, hogy erős újoncokat állíthasson – Háború nem

¹⁹¹ „Nem jött létre semmilyen megállapodás” – jegyezte meg Zilahy Lajos 1973-ban Siklós Jánosnak. *SIKLÓS* 1986, 60.

¹⁹² Az emlékezés kéziratán található utólagos megjegyzés: „Ezeket a sorokat 1945 júliusában írtam.” Vagyis abban az időben, amikor Darvas Józsefnek egy *Szabad Nép*-beli, május 13-án megjelent cikke nyomán Új Szellemi Front elnevezéssel egy pártok közötti és fölötti ideológiai szerveződés indult meg. 1945 júliusában jelent meg az *Új Szellemi Front* c. kiadvány, melynek Illyés mellett szerzője volt Kállai Gyula, Révai József, Darvas József, Zilahy Lajos, Gábor Andor, Erdei Ferenc, Szekfű Gyula és Horváth Márton. Nem elképzelhetetlen, hogy ez az emlékezés egy, a mozgalom könyvébe szánt írás töredéke lehet. Lásd STANDEISKY Éva, *Csábítánc és kiszorítódsi: Az 1945-ös Új Szellemi Front*, *Múltunk*, 2005/4, 4–41.

¹⁹³ *Budapesti beszélgetés Zilahy Lajosnéval*, *Új Tükör*, 1976. aug. 31.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

lesz – mondta, a nép kezébe nem lehet fegyvert adni. Lenint, Sztálint olvassa, és pjatiletkát akar csinálni. Lőrinc diadalmaskodik, én »tűnődök.«¹⁹⁴

Féja 1937-es cikkében szintén megemlékezett a Gömbös távozása utáni tanácskozásról: „Miután meleg hangulatban elváltunk Gömbös Gyulától, rögtönzött kis értekezletet tartottunk. Elhatároztuk, hogy nem szegődünk, nem szegődhetünk politikájának szolgálatába, hiszen számos lényeges alapvető kérdésben nem értünk egyet. De ha bármilyen komoly lépést tesz a magyar dolgozó tömegek érdekében: esetenként zárt sorokban támogatjuk őt.”¹⁹⁵ A már idézett 1941-es cikkében pedig így foglalta össze a találkozójelentőségét: „Szó sem volt arról, mintha bármiféle szempontból a néhai miniszterelnöknek felkínálkoztunk volna: egyáltalán nem ilyen hangnemben folyt le a beszélgetés, melynek különben jegyzőkönyve egyik barátunk birtokában van.”¹⁹⁶ Gömbös Gyula rokonszenvezett törekvéseinkkel, s hogy a magyar reformot mégsem indította útnak, annak okát egyrészt belpolitikai helyzetünkben, másrészt pedig régi, súlyos betegségében kell keresnünk.”¹⁹⁷

Ha valóban bizonytalan légkörben és bizonytalan hangulatban ért volna véget ez az eszmecsere, akkor nem biztos, hogy napokkal később megszületnek azok a különféle nyilatkozatok a Magyarország hasábjain – beleértve Féja cikkét is –, melyek azért ilyen vagy olyan formában, burkoltan, közvetve vagy nyíltan, de valamiféle reménynek adtak hangot a gömbösi reformpolitikát illetően, s nem születik meg az év végén Móricz riportja, mely a miniszterelnököt pozitív módon hozza személyes közelségbe.¹⁹⁸ És ellene mond a negatív értékelésnek az a tény is, hogy nem ez volt az egyetlen Zilahy-szervezte írótalálkozó. Erre maga Zilahy is utalt egy korábban már idézett megjegyzésével,¹⁹⁹ és

¹⁹⁴ ILLYÉS 1986, 84. 1945 júliusában, amikor a töredékben maradt emlékezését írta Illyés, az akkor kezébe került papírszeleten olvasható s emlékezésében is idézett feljegyzésével így összegezte a társalgás közben szerzett benyomásait a miniszterelnökről: „Nem művelt, de a feje jól vált. Esze nem széles körű, hanem gyors. Karinthy élvezi és nem Zsiga bácsit, nem Adyt. Babitsról csak azt tudja: pacifista! Vezércikkvélemény, ettől kerek és határozott. Ostobaság azt hinni, hogy minden zsarnok szinte szakmából sanyargatja a népet; a legtöbb állandó halleluját és éljenzést kíván, de szívből jövőt. Nőiesek. A széken ülve is azt akarja mutatni (a derekával), milyen keményen megüli a lovat. Németh sápadtsága és némasága. Zsiga bácsi, mintha egyik regényének hőse lenne, a könyörtelen közönyével úgy tudja rontani az ünnepi légkört, épp így teremtve rögtön külön levegőt.” Illyés nem igazít el a tekintetben, mikor is készült ez a feljegyzés, de az ebben foglaltak már néhány momentumot illetően ellentmondanak április 12-re datált jegyzetével. Akkor még úgy jellemezte Gömböst, hogy „van benne charme és sokkal műveltebb, mint a híre mondja”. Nem zsarnokként aposztrofálta, hanem olyan embernek, aki különb, mint hitték.

¹⁹⁵ FÉJA, *Találkozásom...*, 120. jegyzetben *i. m.*

¹⁹⁶ Lackó Miklós tanulmányában majdhogynem szó szerint idézte ennek a mondatnak az egyik felét, de elhagyta az utána következő, Gömböst értékelő mondatokat. A jegyzőkönyv tartalma és tulajdonosának a kiléte mindmáig ismeretlen. Lásd LACKÓ 1996, 139.

¹⁹⁷ FÉJA, *A Márciusi Front...*, 155. jegyzetben *i. m.*

¹⁹⁸ MÓRICZ Zsigmond, *Kormányozni csak optimizmussal lehet: Pillantás az országra Gömbös Gyula miniszterelnök dolgozószobájából*, Magyarország, 1935. dec. 25.; kötetben: MÓRICZ Zsigmond, *Riportok II, 1930–1935*, összegyűjt., szerk. és a szöveget gond. NAGY Péter, Bp., Szépirodalmi, 1990 (Móricz Zsigmond Összegyűjtött Művei), 560–565.

¹⁹⁹ „...Ruttkay Udót, a geológus Lóczy Lajost, a földszakértő Kerék Mihályt vagy a fiatal Kovács Imrét hordtam fel Gömböshöz”. BENEDEK, *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*, 255.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXLII. évfolyam 3. szám

ezt erősíti meg Kerék Mihály is.²⁰⁰ Ha Gömbös Kozma Miklósnak tett megjegyzése valóban elhangzott, mint ahogyan azt Féja kései emlékezése nyomán Lackó Miklós idézi, akkor létrejött volna még egy ilyen jellegű eszmecsere?

Féja Géza 1937-es, tanúvallomás jellegű visszatekintését a következőképpen zárta: „Amit írtam, Gömbös Gyula biztatása nélkül is megírtam volna. Nekem az írás belső kényszer, s nemcsak az én szavam szól benne, hanem mindazoké, akikből jövök; mindazoké, akik utánunk jönnek majd. De úgy érzem, hogy ezt a történelmi adatot nem hallgathatom el, hiszen közelebről világítja meg az elhunyt miniszterelnök belső arcát, másrészt pedig ez a hiteles történet is magyarázza azt a korszellemet, melyben szociológiai munkánk komoly erővel megindult.”²⁰¹

7. A Gömbös-találkozó idején jelent meg a Válasz 1935. évi 3–4. számában Szabó Lőrinc *Vang-An-Si* című költeménye, melyben megidézte a 11. századi Kínában élt nagy reformer főminisztert, aki Sen Tszung császár támogatásával széleskörű és mélyreható gazdasági és államszervezési reformok sorozatát indította el. Élete vége felé a vershez fűzött kommentárjaiban ezt jegyezte meg a költő: „Engem a modern szocialista kísérletek és erős kételkedésem a sikerben vettek rá, hogy feldolgozzam. Ugyanebben az időben kezdett nyilvánvaló lenni, hogy a Gömbös-féle kísérlet is elbukik.”²⁰² A költőt az idővel megcsalta az emlékezete, mert a Gömbös-találkozó idején, amikor is a vers már megszületett, még egyáltalán nem volt nyilvánvaló mindenki számára – láthatólag a találkozás létrejöttét Zilahyval együtt ambicionáló és az Új Szellemi Frontot támogató Szabó Lőrincnek sem – a gömbösi reformelképzelések csődje.

A vers történelmi előzménye, hogy a gazdaság rohamos fejlődése ellenére az egykori kínai Tszung-kormányzat viszonylag gyenge maradt a korábbi nagy dinasztiákhoz képest. A 11. századtól a Liao állam és a Kína északnyugati szomszédságában élő tangutok

²⁰⁰ Salamon Konrád felidézte Kerék Mihály visszatekintését monográfiájában: „A miniszterelnök később is találkozott néhány falukutató íróval. Az első összeövetelt tehát egyáltalán nem lehet oly »egyedinek« tekinteni, ahol csak nagyon bizalmas dolgokban egyezkedhetnek a résztvevők. E második találkozóra Kerék Mihály emlékezik, akit Zilahy értesített telefonon, jöjjön, Gömbös találkozni szeretne néhányukkal. E megbeszélés Kerék emlékezete szerint 1935 végén vagy 1936 elején lehetett, s azon Kodolányi János és Kovács Imre vettek részt. (Talán Féja is, de ebben egyáltalán nem biztos.) Gömbös egy földreform lehetőségei iránt érdeklődött a jelenlévőktől, de a legtöbbet ő maga beszélt, mindenféle tervek ismertetésével árasztva el a jelenlevőket. Ennek az eseménynek már semmiféle visszhangja nem volt, a részt vevő írók nyilvánvalóan óvakodtak attól, hogy a találkozóval »eldicselkedjenek.«” Salamon nem jelöl meg forrást Kerék emlékezésével kapcsolatban; feltehetően szóbeli közlésről van szó. SALAMON Konrád, *Utak a Márciusi Front felé*, Bp., Magvető, 1982, 124.

²⁰¹ FÉJA, *Találkozásom...*, i. m.

²⁰² SZABÓ, *Vers és valóság*, 2. jegyzetben i. m., 88–89. Megjegyezte még: „Objektív politikai hangba öltöztetve sok lírai emlék is jelentkezik benne régi radikalista időszakaimból; különösen 10. és a 11. versszak: egyenesen egy óriási tíz éves terv vázlatát adja meg.” Visszatekintésében, ha szóba is hozta a gömbösi reformpolitika kudarcát, elsősorban azért, hogy saját korábbi marxista vonzalmaival leszámoljon, illetve hogy hangsúlyozza a kommunisztikus társadalomformáló elvek tarthatatlanságát. A vershez fűzött kommentárjában részletesen szólt a vers elbeszélését meghatározó filológiai alapról, és ismertette a Vang-An-Si által bevezetett reformokat. Külön hivatkozott W. E. SOOTHILL *A History of China* és Heinrich HACKMANN *Chinesische Philosophie* c. munkájára.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

rendszeresen betörték a birodalom területére, és az állandó katonai védekezés nagy gondot jelentett. A parasztok terhei miatt hatalmas felkelések törtek ki több területen. Vang-An-Si főminiszter 1069-től nagyszabású reformokat vezetett be: alacsony kamatú hitelt nyújtott a szegényparasztoknak, átszervezte az adórendszert, a lakosságot tíz családonként csoportokba osztotta – ezeknek szükség esetén meghatározott számú katonát kellett kiállítaniuk –, a kötelező közmunkát átváltatta pénzdóra, vízszabályozási munkálatokat rendelt el, s megadóztatta a hivatalnokokat és a földbirtokosokat. Törekvései azonban az arisztokrácia heves ellenállásába ütköztek, így 1074-ben le kellett mondania hivataláról. Szabó Lőrinc a költeményben a korabeli magyar állapotokhoz néhány vonatkozásában hasonlatos 11. századi kínai valóságot idézte fel szkeptikus példázata számára.

A versben Vang-An-Si mint a császár nevelője érvényre akarja juttatni a valóság alaposabb, mondhatnánk, tudományos megfigyelésén alapuló és a filozófiai mérlegelés során kialakított államszervezés gyakorlatát. Szeretné, ha a császár hallgatna rá, de vele szemben ott van a Tanács, mely el akarja vonni a császár figyelmét, mivel az ország gondjaival való szembenézés hiábavaló, nincs remény megoldani azokat. A császár Vang-An-Sira hallgatva mégiscsak kinyitatta a „négy beszélő ablakot”, és azokon keresztül bezúdul népének minden felhalmozódott keserősége, szenvedése. Sápadtan, „irtózva hallgatja a néma mennydörgést”, s a Tanács csak azt mondja: „Nincs remény!” Ezzel szemben Vang-An-Si azt válaszolja: „De van!” „...akard s itt lesz az új világ!” A császár pedig ráhagyatkozott. Vang-An-Si keményen dolgozni kezdett, megvalósította „reformelképzeléseit”. És „látta: roppant számok és tervek / bölcs kényszerben hogy építik / szerencse, önzés, bűn s örök harc / fölé az ész s rend álmait.” Amikor azonban a császár újból kinyitatta a beszélő ablakokat, megint elkeseredett elégedetlenséggel találkozott, a nép pedig követelte miniszterének vesztét, mert nem akart több áldozatot hozni a jövő érdekében. Itt is jelentkezik az a tanulság, melyet a *Vallomás* című cikk vonatkozásában már korábban lehetett idézni, „itt a sok önzés ereje őrzi az egyensúlyt”, vagyis a reformfolyamatoknak a népre való erőszakolásával éppen ez az egyensúly bomlik meg, és ez Vang-An-Si kudarcának oka.

És miközben Szabó Lőrinc és az Új Szellemi Frontba tömörült írók éppen arra törekedtek, hogy a szellemi életnek befolyása legyen a politikai folyamatokra, hogy az írók megkerülhetetlen tényezőkké váljanak a közéletben, akkor a költő megírta azt a verset, mely ennek a kezdeményezésnek a kudarcát vetíti előre. Ez a vers már önmagában is ellene mond annak a nézetnek, miszerint Szabó Lőrinc kételyek nélkül hitt, és társainál kitartóbban a kormány által meghirdetett reformpolitikában.²⁰³

A *Vang-An-Sival* majdhogynem egy időben megszülető *Dsuang Dszi álma* című költeményében azáltal, hogy a Csuang-citől származó ismeretelméleti példázatot továbbvívve, a valóság alapvetőnek tartott igazságainak a rendszerét problematikusá tette, megkérdőjelezte az egyedül való igazságot, sőt a személyes azonosságtudatot is. Az ebben az időben keletkezett úgynevezett „keleti versei”-ben a tökéletes megismerés illuzórikus

²⁰³ Lásd KABDEBŐ 1974, 78. jegyzetben *i. m.*, 123; LACKÓ 1996, 126, 147, 160; RÁBA György, *Szabó Lőrinc*, Bp., Akadémiai, 1972 (Kortársaink) (a továbbiakban: RÁBA 1972), 106.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

voltát igyekezett bizonyítani, s ebből következően megkérdőjelezett minden olyan cselekvést is, mely a megfigyelt s értelmezett valóságból kivont argumentum nyomán magának a valóságnak a megváltoztatására irányult.

A *Különbéke* című versében az egyértelmű megismerésen kívül az életnek értelmet adó ideálról, s ezzel az embernek a valamiféle teljességgel való kapcsolatáról is lemondott, sőt ennek a kapcsolatteremtésnek a szándékát is negatívan idézte fel ekkori verseiben. A *Szun Vu Kung lázadásában* a teljességre törekvő szándék mint nagyravágyás, világhatalomra törekvés jelenik meg. A *rabszolga* című versben azzal az ábránddal számolt le, hogy a gépek felszabadítják az embert, s a teljességet, a teljes létezését illető egyetemes felszabadulással szemben a töredék létezésben megvalósuló új rabszolgaság vízióját realizálta. A *Mara és lányai*, illetve az *Urvasi és Pururavasz* című költeményében pedig azt a szándékot tartotta eleve kudarcra ítéltnek, mely a teljességet akarja megragadni a szerelemben. Kabdebó Lóránt Szabó Lőrinc ekkor írott verseiről megállapította: „Így azután ez a világ a háború képét mutatja, a vágyak és cselekvések ütközését.”²⁰⁴ A szerelem teljességére törekvés után nem marad más, mint csömör, az ipari forradalmat, s vele együtt az új társadalmi formációkat illető bizakodás egy újabb, a technikának való kiszolgáltatottsághoz vezet, és a *Vang-An-Si* című versben a rendszerváltozás nem egy igazságosabb, vagyis az igazsághoz, a teljességhez közelebb társadalmi berendezkedést szült, hanem újabb elégedetlenséget; minden szocialisztikus elképzelés egy újabb imperialista rendet valósított meg, melyben az egyén megfosztatik minden személyes lehetőségétől.

Dsuang Dszi, a megidézett mester az egy évvel korábban íródott *Az irigység erdejében* című versben arra int: „Élj, küszködj s ne törődj, hogy élsz és halj meg és ne törődj vele!” Amikor az ember ki akar tekinteni az őt meghatározó és szervesen létrejövő korlátok közül, akkor a képzelet megteremt egy realizálhatatlan létformát. A vélt igazság elérhetetlen képzete ugyanakkor olyan döntéseket szül, olyan tettekre sarkallja az egyént, melyek megbontják a világ fizikai törvényeket idéző szükségszerű rendjét.

Szabó Lőrincet is foglalkoztatta a Dosztojevszkijtől Hermann Brochig gyakran felbukkanó gondolat, mely szerint az az elképzelés, hogy a megváltás az ember kezében van, a gonosz hatalmához vezet. (Azonban Szabó Lőrincnél a gondolat mögött ott van az egységes világertelmezést illető kétely is.) Vang-An-Si próbálkozását így is jellemezte a vershez fűzött kommentárjában: „felhatalmazást kapott rá, hogy gyakorlatban kipróbálja destruktív tehetségét.”²⁰⁵

A költő felfogásában a valóság megváltoztatásának Vang-An-Si-i kísérlete nem más, mint egyfajta racionalisztikus elképzelés, melyhez hasonlóak már Platón óta oly sokszor megkísértették az emberiséget. A terv, a reform mint az eredendő emberi természetet meghamisító kezdeményezés jelenik meg. Mert az emberi természetet alapvetően az önzés és a szűklátókörűség jellemzi. A vers arra a kérdésre, hogy mindennek így kellene-e lennie, vagy elképzelhető-e egy másfajta út, nemmel felel. Maga a társadalmi léte-

²⁰⁴ KABDEBÓ 1974, 193.

²⁰⁵ SZABÓ, *Vers és valóság*, 88.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004. évfolyam 3. szám

zés a költő felfogásában a szabadság ellen hat: vagyis a demokratikus politikai berendezkedésben ott az egymást korlátozó szabályrendszerek szabályozott konfliktusa és mozdulatlan feszültsége, a diktatórikus berendezkedésben pedig a monolit hatalom hierarchiájának való kiszolgáltatottság van jelen.

Talán e vers kapcsán jelentkezik először határozottan az az ellentmondás, mely elválasztja egymástól a költőt és a közéleti embert. Kinek van igaza? A költőnek, aki ezt a verset írta, vagy a szerkesztőnek, aki ugyanakkor csatlakozik Zilahy Lajos azon kezdeményezéséhez, hogy az írók küldjenek üdvözlő táviratot Gömbös Gyulának második kormánya megalakulása alkalmából, majd nem sokkal később egyetemes magyar gondolatok realizálhatóságáról illetve kormányképességéről beszél,²⁰⁶ illetve reformokról, melyek megvalósulásuk esetén felérnének egy forradalommal.²⁰⁷

Szabó Lőrinc egy pár évvel korábbi, másik keleti versében, melynek a *Tao Te King* címet adta, található ez a gondolat: „Pusztul, ami csak egy; vak, aki egynek lát valamit”, majd ugyanabban a költeményben kicsit később: „igaz egész csak ellentéteiddel együtt lehetsz”. Cusanus híres megfogalmazásában az ember „coincidentia oppositorum”, vagyis ellentétek keresztezési pontja. A költő életművének egésze nem kötődik kizárólag egy konkrét idő és tér történéseihez, nem pusztán általános és konkrét társadalmi igények közvetítése. A jelenlétet érintő lehetőségeket a létezés minden megnyilvánulására vonatkozóan járja körbe. Költészetében minden gondolatának megteremti az ellenpárját, de a felmerülő kétség nem pusztán a megtagadásért mondatik ki, hanem a figyelem pontosságáért. És ugyanezt el lehet mondani a teljes pályaképről is, vagyis az ellentétek, a felfogásbeli ellentétek nem csupán a költészetben jelennek meg, hanem az élet és a költészet viszonyában is, vállalva ennek morális konzekvenciáit. Szabó Lőrinc, hogy valamiféleképpen harmóniát teremtsen önmagában, megpróbálta felidézni az örökké mozgó és változó világ végső egységének elvét, ahogyan erről a *Tao Te King* című verse tanúskodik. Az út – melyben végül is egyaránt ott a költői és a közéleti magatartás –, a *tao* mozgása pedig az ellentétesség – ahogyan Lao-csi *Tao Tö Kingjének* negyvenedik verse mondja.²⁰⁸

„Abban a kevés »politizálásban«, amit én csináltam a kultúréletben, a relatíve legjobb lehetséges megoldás elérése volt a célom” – jegyezte fel 1945 májusában, tíz évvel a vers keletkezése után. „Ha képviselő lennék, még inkább ezt az elvet követném a gyakorlatban. Mint gondolkodó viszont teljesen az öncélú igazságot szeretném elérni mindenben. Összeegyeztethető ez a két nézet? Hát persze. S gyakorlati politikus számára nem is lehetséges más út...”²⁰⁹ Az ellentétek ebben az értelemben már nem csak a köz-

²⁰⁶ Lásd „Jobb” és „bal” és a reformok, Magyarország, 1935. ápr. 26.; kötetben: SZABÓ, *Emlékezések...*, 75. jegyzetben i. m., 374.

²⁰⁷ Lásd *Válaszok a Népszava körkérdéseire*, Népszava, 1935. máj. 1.; kötetben: SZABÓ, *Emlékezések...*, 376.

²⁰⁸ Tőkei Ferenc fordításában: „Az ellentétesség (*fan*): a *tao* mozgása; a gyengeség: a *tao* tulajdonsága (*jung*). Az égalattiban minden dolog (*wan-wu*) a létből (*ju*) születik ugyan, de maga a lét a nemlétből (*wu*) születik.” LAO-CI, *Az út és az erény könyve = Kínai filozófia: Ókor, Második kötet*, szerk., ford. TŐKEI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1986, 31.

²⁰⁹ Egy 1945. júliusi naplőbejegyzéséből. Lásd SZABÓ, *Vallomások*, 357.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004. évi évfolyam 3. szám

vetlen társadalmi cselekvésben és a költészetben kifejeződő felfogások, magatartások között nyilvánulnak meg, hanem az eseményeket a konkrét idő és tér korlátaiból kiemelő sejtelem és a mindennapok különféle történéseivel adódó vagy szükségszerűen jelentkező lehetőségek között is. Állítást tagadás követ, az igen és a nem eshetősége folyton újjáteremtődik az egész embert érintő kétség okán és a kérdezés pontossága érdekében.

(Folytatjuk)